

Loongolf verwacht

**MENNO DE VRIES, ERICA MAURITS, PETER HILBERS,
THOMAS KOOIMAN, DAAN VAN DER LINDE, DENNIS BONAM, JAKOB DE HAAN,
DUNCAN VAN LIMBERGEN, ROLAND ZWIERS EN ANDRIES DE GRIP**

DAARNAAST BIJDAGEN VAN

**WIMAR BOLHUIS, JORIEN VAN DER LAAN, ROELAND VAN GEUNS, MARK MINK,
MAARTEN VAN ROOIJ, ED GROOT, YVONNE ADEMA, BAS SCHEER, JASPER DE JONG,
REBEKKA TSELMS, STEPHANIE ROZENKRANZ, THOMAS DIRKMAAT, EVA VAN DEN BROEK,
KEES VRINGER, CHRISTIAAN ABELEN, ANJO TRAVAILLE EN WIETEKE CONEN**

Call for papers

Voor de komende *ESB*-nummers werkt de redactie aan de volgende thema's. Doet u mee? Bijdragen kan via het schrijven van een artikel.

Mei: Moderne industriepolitiek

Juni: Data als productiemiddel

Juli: La France en marche

Augustus: Begrotingsunie

September: Londen in de Polder

Daarna: Kansengelijkheid in het onderwijs
Activerend arbeidsmarktbeleid
Verdienmodel universiteiten
Vrouwen in de economie

Dossiers Toekomst van de bankensector (september)
Toekomst van het spoor (mei 2019)

Informatie over de deadlines en stijlregels vindt u op onze website:
<https://esb.nu/call-for-papers>

Inhoud

Agenda & Personalia	146
Uitgelicht	148
Nationale rekeningen 75 jaar	150

Loongolf verwacht

De loongolf komt echt JASPER LUKKEZEN	152	De Nederlandse loon-Phillips-curve opnieuw bekeken DENNIS BONAM, JAKOB DE HAAN EN DUNCAN VAN LIMBERGEN	158
Niet alle werklozen komen gemakkelijk aan baan MENNO DE VRIES, ERICA MAURITS EN PETER HILBERS	154	Maatstaven en verklaringen voor de achterblijvende loonontwikkeling ROLAND ZWIERS	160
Achterblijvende loondruk niet structureel THOMAS KOOIMAN EN DAAN VAN DER LINDE	156	Arbeidsmarktkrapte niet louter conjunctureel ANDRIES DE GRIP	163

Begrotingsadvies en regeerakkoord versterken conjunctuurcyclus WIMAR BOLHUIS	164
--	-----

Meer nodig dan schuldhulpverlening om uit de bijstand te komen JORIEN VAN DER LAAN EN ROELAND VAN GEUNS	168
---	-----

Huizenprijzen en pensioenen bepalend voor vermogens van generaties MARK MINK EN MAARTEN VAN ROOIJ	172
---	-----

Eerder met AOW door minder pensioen op te bouwen ED GROOT	175
---	-----

Betere werkloosheidsramingen met tijdreeksmodellen YVONNE ADEMA EN BAS SCHEER	178
---	-----

Nieuws over bezuinigingen heeft rente op obligaties gedrukt JASPER DE JONG EN REBEKKA TSELMS	180
--	-----

De rol van feedback in het energiebesparingsgedrag van bedrijven KEES VRINGER, STEPHANIE ROZENKRANZ, THOMAS DIRKMAAT, EVA VAN DEN BROEK, CHRISTIAAN ABEELLEN EN ANJO TRAVAILLE	183
--	-----

Waarden van werk WIETEKE CONEN	186
--	-----

Statistiek	190
-------------------	-----

Ceteris paribus	192
------------------------	-----

Agenda & Personalia

Voor meer informatie en een volledig overzicht van de Nederlandse economische agenda kunt u terecht op www.esb.nu/agenda

April

- 13 **Universiteit van Amsterdam evenement** – *Exploiting behavioural biases in investing*, Martin Martens (Robeco)
- 17 **CPB seminar** – *Inkomensmobiliteit in Nederland*, Sandra Vriend (SEO)
Commissievergadering van het Ministerie van Buitenlandse Zaken – over de humanitaire en economische crisis in Gaza
Commissievergadering van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat – over de weg naar een klimaatneutrale industrie in de Delta-regio
Pakhuis de Zwijger – *Van gas los*, o.a. Henriëtte Prast (Tilburg University)
Universiteit van Amsterdam evenement – *Challenging Europe: interne verdeeldheid en externe uitdagingen*, o.a. Jacques Rupnik (SciencesPo)
Universiteit van Amsterdam lezing – *The private production of safe assets*, Marcin Kacperczyk (Imperial College London)
Universiteit van Amsterdam workshop – *Efficient algorithms for nonlinear time series analysis*, o.a. Quinten Meertens (Universiteit van Amsterdam)
- 18 **Commissievergadering van het Ministerie van Binnenlandse Zaken** – over de verduurzaming van de gebouwde omgeving in de koopsector
Tinbergen seminar – *The long-lasting effects of propaganda on financial risk-taking*, Alexandra Niessen-Ruenzi (Universität Mannheim)
- 19 **Erasmus Universiteit Rotterdam** – *EU-China bilateral investment treaty negotiations: a focus on investment-state dispute settlement*, o.a. Yuwen Li (Erasmus Universiteit Rotterdam)
Tinbergen seminar – *Approximations of geometrically ergodic Metropolis-Hastings Algorithms*, Nikolaus Schweizer (Tilburg University)
UNU-Merit seminar – *Surveys & Satellites: using QGIS to match satellite data with survey data*, Stefan Dietrich, (UNU-MERIT)
- 20 **Tinbergen seminar** – *The effect of photos and name change on discrimination against migrants in Austria*, Doris Weichselbaumer (Johannes Kepler Universität Linz)
Universiteit van Amsterdam lezing – *Prediction of the amount of a claim using a copula model in micro-level reserving*, Olivier Lopez (Université Pierre et Marie Curie)
Tinbergen seminar – *Quantile factor models*, Jesús Gonzalo Muñoz (Universidad Carlos III de Madrid)
- 22 **Universiteit van Amsterdam evenement** – *How norm violations shape power perceptions and leadership support*, Gerben van Kleef (Universiteit van Amsterdam)
- 23 **ERIM seminar** – *To insource or outsource the sourcing? A behavioral investigation of the multi-tier sourcing decision*, Sangho Chae (Tilburg University)
- 24 **CPB seminar** – *Cutting one's coat according to one's cloth – how did the Great Recession affect retirement resources and expenditure*, Marike Knoef (Universiteit Leiden)
Universiteit van Amsterdam evenement – *Sensory marketing and the effects of retail ambient scent on food purchase behavior*, Dipayan Biswas (University of South Florida)
Universiteit Utrecht seminar – *Weather shocks, climate change and business cycles*, Gauthier Vermandel (Université Paris-Dauphine)
- 25 **Pakhuis de Zwijger** – *Verslaafd aan het algoritme*, o.a. Sanne Kruikemeier (Universiteit van Amsterdam)
Universiteit Utrecht seminar – *Europe and the United States: from Marshall aid to Donald Trump*, o.a. Giles Scott-Smith (Universiteit Leiden)
UNU-Merit seminar – *Unequal citizens: state resistance to women's nationality law reform*, Lilian Frost (George Washington University)
- 26 **ERIM seminar** – *Centers of gravity: the effect of shared leadership and stability in top management teams on firm growth and industry evolution*, Serguey Braguinsky (University of Maryland)
Tinbergen seminar – *Mechanisms to reduce emissions uncertainty under a carbon tax*, Marc Hafstead (Resources for the Future)
Tinbergen seminar – *International migration and cultural convergence*, Arthur Silve (Université Laval)
UNU-Merit seminar – *Is social protection becoming more solidaristic in the Middle East and North Africa?* Rana Jawad (University of Bath)

VAN GAS LOS

Om de klimaatdoelen van Parijs te halen, moet de Nederlandse energievoorziening in 2050 volledig duurzaam worden. Dit betekent dat de komende jaren miljoenen huishoudens van het aardgas moeten. Maar waar hebben we het eigenlijk over als een huis aardgasvrij wordt? En gebeurt dit individueel of per collectief? Per straat, per wijk of per stad? Tijdens dit evenement wordt het gesprek gevoerd over wat gasloos wonen werkelijk inhoudt. Wie betaalt de rekening voor het dichtdraaien van de gaskraan? Hoe pas je je huishouden hierop aan, hoe betrek je mensen en hoe zorg je voor acceptatie van deze verandering?

EUROPE AND THE UNITED STATES

Meer dan ooit lijken Europa en de Verenigde Staten uiteen te drijven. Dit is een pijnlijke observatie, gezien we dit jaar het zeventigjarig jubileum vieren van Marshall Aid in Europa. Het trans-Atlantische partnerschap, dat al zeventig jaar een drijvende kracht achter de Europese integratie is, staat aan beide zijden van de Atlantische Oceaan onder druk. Tijdens dit seminar wordt gesproken over de geschiedenis van het partnerschap en de huidige en toekomstige uitdagingen.

Hoe werd de band tussen Europa en de Verenigde Staten gecreëerd door het Marshall-plan en hoe heeft dat de bestaande wereldorde veranderd? Wat waren de ideeën waarop het trans-Atlantische partnerschap ooit werd gebouwd? In hoeverre en waarom zijn deze fundamentele principes die al zo lang ten grondslag liggen aan de Amerikaans-Europese betrekkingen veranderd?

Mei

- 1 **CPB seminar** – *Optimal stabilization in an emission permits market*, Roweno Wan (Tilburg University)
- 3 **ERIM seminar** – *Identity asymmetries: an experimental investigation of social identity and information exchange in multiteam systems*, Julija Mell (ESSEC Business School)
GSBE-ETBC seminar – *Monotone game theory for multi-agent systems*, Sergio Grammatico (Technische Universiteit Delft)
- 7 **Tinbergen seminar** – *Signalling and employer learning with instruments*, Manudeep Bhuller (Universitetet i Oslo)

Promotiebespreking

26 april:
Kim van Wilgenburg
(Erasmus Universiteit Rotterdam) – *Beliefs, preferences and health insurance behavior.*

onder een zorgverzekering kan ziekte leiden tot grote armoede en gezondheidsproblemen. Economische standaardmodellen voorspellen een grote vraag naar zorgverzekeringen, zeker in ontwikkelingslanden waar het risico op medische uitgaven groot is. Wanneer zorgverzekeringen echter vrijwillig worden aangeboden, blijkt de vraag veel lager. Hoe kunnen de voorspellingen er zo naast zitten? In mijn proefschrift gebruik ik inzichten uit de gedragseconomie om dit te verklaren.

Traditioneel gaan economische theorieën uit van de homo economicus: iemand die op basis van rationele afwegingen beslissingen neemt. Dat irrationele motieven een rol spelen in het menselijke keuzeproces is niet onbekend, maar economen waren lang terughoudend om psychologische inzichten toe te passen in theorieën en modellen. Inmiddels is de gedragseconomie een geaccepteerd en groeiend vakgebied, waaraan mijn proefschrift bijdraagt.

Als onderdeel van een grote landelijke enquête onder Filipijnse huishoudens verzamelde ik unieke data met betrekking tot de verwachtingen van medische uitgaven en risico- en tijds- voorkeuren. Een van de belangrijkste bevindingen is dat mensen die minder rekening houden met de toekomst en meer gericht zijn op het heden minder snel een zorgverzekering afsluiten. De kosten in het heden wegen niet op tegen de mogelijke baten in de toekomst. Factoren die verklaren waarom mensen bepaalde economische beslissingen nemen, kunnen het inzicht in het al dan niet slagen van beleidsinterventies vergroten en als informatie die-

nen voor toekomstig beleid. Zo blijkt ook uit het proefschrift dat Filipino's een goede inschatting kunnen maken van de kans op medische uitgaven, en dat informatie over dit risico de vraag naar een zorgverzekering waarschijnlijk niet zal doen toenemen.

Beleidsvaluaties laten zien dat interventies met het doel om de inschrijving voor zorgverzekeringen te verhogen op korte termijn effect kunnen hebben. Om de kosteneffectiviteit van interventies te bepalen, is het echter van belang om inzicht te hebben in de gevolgen op lange termijn. Uit het proefschrift blijkt dat in de Filipijnen een tijdelijke subsidie voor de zorg-

verzekeringspremie op korte termijn een relatief klein effect heeft. Het verlagen van de indirecte kosten voor inschrijving door hulp bij het invullen en indienen van de formulieren heeft op korte termijn een veel groter effect, dat echter op lange termijn kleiner is dan dat van de subsidie. Dit laat zien dat kortetermijnresultaten een slechte raadgever kunnen zijn voor de effecten op de lange termijn.

Promoties

Tilburg University

Chao Koo – *Essays on functional coefficient models*, 16 april

Vrije Universiteit Amsterdam

David Rijsbergen – *Essays on the efficiency of pension funds and financial markets*, 13 april

Yuval Kantor – *Urban form and the labor market*, 16 april

Universiteit Maastricht

Wiebke Eberhardt – *Costly ignorance; enhancing consumer financial decision making*, 20 april

Oraties

Universiteit Maastricht

Olivier Marie – *Homo econo-delictus? Incentives and rational crime*, 20 april

Uitgelicht

Scheiden om goud

Een stijging van de waarde van goud verhoogt het echtscheidingspercentage in Iran. Dit tonen Farzanegan en Gholipour aan op basis van echtscheidingsdata in de periode 1980–2014. In Iran is de man zijn vrouw een bruidschat verschuldigd, zodat zij iets achter de hand heeft in het geval van een scheiding. Deze bruidschat wordt vaak uitgekeerd in de vorm van gouden munten. Een stijgende waarde van de munten verhoogt de waarde van de bruidschat en verlaagt daarmee de kosten van de scheiding voor vrouwen. Sommige vrouwen lijken dan de munten boven de man te verkiezen

Farzanegan, M.R. en H.F. Gholipour (2018) *Divorce and gold coins: a case study of Iran*. CESifo Working Paper, 6873.

Marktmacht tandartsen

Belemmert de numerus fixus bij de studie tandheelkunde gezonde concurrentie tussen tandartsen? Ketel et al. vergelijken de salarissen van tandartsen die in de periode 1991–1999 studeerden met die van hun leeftijdsgenoten die werden uitgeloot, corrigerend voor cijfers van de middelbare school. De onderzoekers vinden dat na het afronden van de studie het latere jaarinkomen vrijwel meteen 50.000 euro hoger ligt dan in de controlegroep. Behaalde cijfers blijken nauwelijks van invloed op dit verschil. Daarnaast kan het inkomensverschil niet verklaard worden door hogere werkdruk, langere uren of hogere investeringen in menselijk kapitaal. Dit suggereert dat tandartsen profiteren van een monopoliepositie.

Ketel, N., E. Leuven, H. Oosterbeek en B. van der Klaauw (2018) *Do Dutch dentists extract monopoly rents?* IZA Discussion Paper, 11351.

Stem te koop

Is politieke steun te koop? Bekkouche en Cage onderzoeken dit op basis van politieke campagnes in Frankrijk in de periode 1993–2014. Met behulp van een wetwijziging die in 1995 de campagne-gelden reduceerde, vinden ze dat hogere uitgaven per kiesgerechtigde leiden tot meer stemmen voor een kandidaat. Bij landelijke verkiezingen kost een stem gemiddeld 6 euro; bij gemeenteraadsverkiezingen 32 euro. Verder vinden ze dat rechtse kandidaten gemiddeld aanzienlijk meer donaties ontvangen dan hun linkse opposanten. Omdat de financiën van politieke partijen verkiezingen dus kunnen beïnvloeden, pleiten de auteurs voor strenge regulering.

Bekkouche, Y. en J. Cage (2018) *The price of a vote: evidence from France, 1993–2014*. CEPR Discussion Paper, 12614.

Gezonde baby's

Beïnvloedt de economische conjunctuur de gezondheid van baby's? Van den Berg et al. koppelen data over de gezondheid van pasgeborenen in Zweden in de periode 1992–2004 aan lokale werkloosheidsratio's. Ze vinden dat een stijging van de werkloosheid onder mannen leidt tot een daling in neonatale sterfte en in het aantal pasgeborenen met een laag gewicht. Mogelijk zorgt de afname van luchtvervuiling in economisch mindere tijden voor gezondere baby's.

Berg, G.J. van den, A. Paul en S. Reinhold (2018) *Economic conditions, parental employment and health of newborns*. IZA Discussion Paper, 11338.

Hulp voorkomt

Vermindert ontwikkelingshulp de vluchtelingenstroom uit de landen die de hulp ontvangen? Dreher et al. onderzoeken dit voor 141 landen in de periode 1976–2013. Op korte termijn vinden ze dit effect niet. In tegendeel, soms lijkt het verstrekken van hulp een land juist aantrekkelijker te maken voor vluchtelingen. Na elf jaar is er echter wel een afname van de vluch-

Afnemende bedrijfsdynamiek

Een dynamisch ondernemingsklimaat, waarin succesvolle bedrijven groeien en andere krimpen of de markt verlaten, is typerend voor gezonde economieën. Bijnens en Konings onderzoeken de ontwikkeling van het Belgische ondernemingsklimaat in de afgelopen dertig jaar. De verdeling van jaarlijkse groei in het aantal werknemers dient als maatstaf: een sterk verschil tussen de hoogste en laagste tien procent

4.747

mensen behaalden er in het studiejaar 2016/2017 een doctorstitel in Nederland; bijna veertig procent daarvan deed dat in de gezondheidszorg (Bron: CBS).

vluchtelingen

telingenstroom als gevolg van hulp. Dit kan mogelijk verklaard worden door de positieve effecten van hulp op de economische groei van het ontvangende land. Op lange termijn kan ontwikkelingshulp vluchtelingenstromen dus beperken.

Dreher, A., A. Fuchs en S. Langlotz (2018) *The effects of foreign aid on refugee flows*. CESifo Working Paper, 6885.

is tekenend voor een dynamisch ondernemingsklimaat. De onderzoekers constateren dat de dynamiek in België sinds 2000 sterk is afgenomen. Aangezien eerder onderzoek een vergelijkbare ontwikkeling in de Verenigde Staten aantoonde, lijkt er sprake van een internationale trend. Bijmans, G. en J. Konings (2018) *Declining business dynamism*. CEPR Discussion Paper, 12615.

Beweegloterij

Gaan mensen meer bewegen als ze hiervoor beloond worden? Van der Swaluw et al. onderzoeken dit aan de hand van experimenten onder 163 mensen met overgewicht. De eerste groep maakt elke week kans op honderd euro, mits zij twee keer de sportschool hebben bezocht. Voor de tweede groep geldt hetzelfde, maar zij maken ook kans op een prijs als zij na 26 weken een doel hebben behaald. Beide groepen blijken beter te scoren dan de controlegroep, maar alleen voor de duur van het experiment. Een te winnen prijs kan dus beweging stimuleren.

Swaluw, K. van der, M.S. Lambooi, J.J.P. Mathijssen et al. (2018) *Commitment lotteries promote physical activity among overweight adults: a cluster randomized trial*. *Annals of Behavioral Medicine*, 52(4), 342–351.

Genderquota

Genderquota helpen vrouwen naar de top, maar kunnen ook negatieve effecten hebben. Ip et al. vinden middels een experiment met 516 personen dat quota averechts werken indien vrouwen niet worden benadeeld in selectieprocessen: ze leiden dan tot lagere lonen en lagere inzet van werknemers. Indien er wel sprake is van benadeling, zorgen quota juist voor hogere lonen en een hogere inzet. Quota leiden dus alleen tot gewenste uitkomsten als er daadwerkelijk sprake is van benadeling van vrouwen in de selectieprocessen van een organisatie.

Ip, E., A. Leibbrandt en J. Vecchi (2018) *How do gender quotas affect hierarchical relationships?* CESifo Working Paper, 6915.

Makelaars onder druk

In Nederland is het gebruikelijk dat makelaars voor bewezen diensten twee procent van de verkoopwaarde van een huis ontvangen. Dit businessmodel staat echter onder druk door de opkomst van internetmakelaars, bij wie verkopers zelf verantwoordelijk zijn voor de bezichtigingen. Gautier et al. stellen op basis van transactiedata van de periode 1985–2011 vast dat internetmakelaars gemiddeld in een kortere periode een hogere verkoopprijs bedingen. Mogelijk betekent dit dat de markt voor de diensten van traditionele makelaars onvoldoende competitief is. Een alternatieve verklaring is dat de nieuwe taakverdeling de efficiëntie verhoogt omdat verkopers beter dan makelaars in staat zijn tijdens bezichtigingen relevante informatie te verstrekken.

Gautier, P.A., A. Siegmann en A. van Vuuren (2018) *Real-estate agent commission structure and sales performance*. CEPR Discussion Paper, 12587.

Eerlijke lonen

Hebben mannen en vrouwen verschillende percepties ten aanzien van de eerlijkheid van hun loon? Pfeifer en Stephan concluderen op basis van enquêtes onder 12.213 Duitsers dat vooral getrouwde vrouwen het eigen loon vaker eerlijk vinden dan mannen, ook als wordt gecorrigeerd voor het uurloon en werkgerelateerde karakteristieken. Mensen die hun loon oneerlijk vinden, kennen echter juist vaak een hogere loongroei, mogelijk doordat ze sneller geneigd zijn om er wat aan te doen. Het zou dus kunnen dat percepties van eerlijkheid verklaren waarom vrouwen vaak lagere lonen hebben dan mannen.

Pfeifer, C. en G. Stephan (2018) *Why women don't ask: gender differences in fairness perceptions of own wages and subsequent wage growth*. IZA Discussion Paper, 11320.

Boekhouding van

MAXIMALE BELASTINGDRUK

Om vast te stellen hoeveel belasting de economie kan dragen worden de eerste pogingen ondernomen om een nationale boekhouding op te zetten.

1700

KEYNES

Onder invloed van de ideeën van Keynes wil men sneller weten waar de overheid kan ingrijpen om de crisis te bestrijden. Hierbij is ook behoefte aan conjunctuurinformatie per bedrijfstak.

1920

Nationale rekeningen

75 jaar

De nationale rekeningen geven een beschrijving van de Nederlandse economie en de economische relaties met het buitenland.

EUROPESE UNIE

De lidstaten van de Europese Unie spreken af hun nationale rekeningen samen te stellen volgens het Europees Systeem van Rekeningen. Er zijn strikte en gedetailleerde afspraken gemaakt over de levering van gegevens door lidstaten aan de Europese Commissie.

2014

TOEKOMST

2018

Door globalisering, digitalisering en verdienstelijking is het moeilijker geworden om economische ontwikkelingen te kwantificeren en interpreteren. Verandering van afspraken is lastig, omdat vanwege internationale vergelijkbaarheid op elk detail een akkoord moet worden bereikt.

TINBERGEN

Na de Eerste Wereldoorlog komt de ontwikkeling van een nationale rekening in een stroomversnelling. Jan Tinbergen speelt hierbij een belangrijke rol.

1936

COMMISSIE VOOR DE NATIONALE BOEKHOUDING

Op 19 januari 1943 stelt het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een commissie aan om een nationale boekhouding op te zetten. Dit is het startpunt van de Nederlandse nationale rekeningen.

1943

CENTRAAL PLANBUREAU

Het Centraal Planbureau wordt een belangrijke afnemer van macro-economische CBS-cijfers, die als basis dienden en dienen voor zijn econometrische voorspelmodellen.

1945

1945

VERENIGDE NATIES

De richtlijnen van de Verenigde Naties monden uit in het System of National Accounts. Economische prestaties zijn hierdoor beter vergelijkbaar.

1947

1987

BRUTO BINNENLANDS PRODUCT

Voor het eerst krijgt de volumeontwikkeling van het bbp een prominente rol als 'een indicator van economische groei'. Bbp staat nu centraal in de eerste tabel van het boek.

1953

MARSHALL-HULP

Voor het toekennen van de Marshall-hulp is het belangrijk om te weten hoeveel geld de landen in wederopbouw nodig hebben. Dit blijkt een enorme impuls voor de verdere ontwikkeling van de nationale rekeningen.

De loongolf

Al vier jaar daalt de werkloosheid en stijgt het aantal openstaande vacatures zonder dat dat tot noemenswaardige loonstijgingen leidt. Andries de Grip benoemt in zijn column tekorten in de IT, de bouw, het onderwijs en de gezondheidszorg.

VOLDOENDE VRAAG

Dat schaarste niet tot hogere prijzen leidt is vreemd. Aan de vraag naar arbeid lijkt het niet te liggen. Sinds Nederland uit de recessie is, is de economische groei aangetrokken, met meer dan twee procent groei in 2015 en 2016, en meer dan drie in het afgelopen jaar. Eerst vooral door export en nu eindelijk ook door consumptieve bestedingen (bron: CBS).

Niet alle werklozen komen gemakkelijk aan baan

MENNO DE VRIES, ERICA MAURITS EN PETER HILBERS 154

Achterblijvende loondruk niet structureel

THOMAS KOOIMAN EN DAAN VAN DER LINDE 156

De Nederlandse loon-Phillips-curve opnieuw bekeken

DENNIS BONAM, JAKOB DE HAAN EN DUNCAN VAN LIMBERGEN 158

Maatstaven en verklaringen voor de achterblijvende loonontwikkeling

ROLAND ZWIERS 160

Arbeidsmarktkrapte niet louter conjunctureel

ANDRIES DE GRIP 163

En dat werk moet toch door iemand gedaan worden. Automatiseerbare beroepen bestaan, maar 'de' robots zijn nog niet in groten getale gearriveerd. Dat vijftig procent van de banen overbodig zou worden, blijkt allemaal wat genuanceerder te liggen (Nedelkoska en Quintini, 2018).

Het ligt ook niet aan het soort werk waar vraag naar is. Als er nou bijvoorbeeld veel vraag naar laaggeschoold werk zou zijn en weinig naar hooggeschoold werk, dan zouden de lonen gemiddeld kunnen dalen ondanks krapte op de arbeidsmarkt. Menno de Vries, Erica Maurits en Peter Hilbers laten met behulp van UWV-data het omgekeerde zien. Er is juist meer behoefte aan hoogopgeleiden.

Ook de arbeidsproductiviteit biedt geen verklaring. Het reële bruto binnenlands product per gewerkt uur is de afgelopen jaren in Nederland gestegen met gemiddeld één procent per jaar (bron: OESO). Met twee procent inflatie zou dat bij een arbeidsmarkt in evenwicht tot drie procent loonstijging moeten leiden. De gemiddelde loongroei sinds begin 2014 is nominaal 1,4 procent geweest (reëel 0,6 procent; er was ook niet zo veel inflatie).

WERKLOOS OF OP ZOEK

Als het aanbod krap is en er is voldoende vraag naar arbeid van voldoende kwaliteit, waarom zijn de loonstijgingen dan toch zo beperkt? Is er iets mis met ons begrip van de arbeidsmarkt of meten de variabelen die gebruikt worden om vraag en aanbod te beschrijven niet wat we denken dat ze meten? Dat laatste lijkt het geval.

Werkloosheid blijkt geen goede indicator meer voor krapte op de arbeidsmarkt. Het negatieve verband

komt echt

tussen werkloosheid en loongroei werd in 1958 door Bill Phillips geschat en geïnterpreteerd als de relatie tussen krapte op de arbeidsmarkt en loongroei (Phillips, 1958). De afgelopen jaren blijkt die relatie tussen werkloosheid en loongroei echter veel minder steil te zijn geworden (EC, 2017): een lagere werkloosheid gaat niet meer per se samen met een hogere loongroei.

Het verband tussen arbeidsmarktkrapte en loongroei is echter niet verdwenen. Zo vinden Dennis Bonnam, Jakob de Haan en Duncan van Limbergen in deze *ESB* een ongewijzigd verband tussen krapte en loongroei, wanneer ze de door werkgevers ervaren moeilijkheden bij het vinden van goed personeel (op basis van enquêtes) relateren aan de loongroei. En zo neemt Roland Zwiers in zijn bespreking van de literatuur een figuur van de Europese Commissie (EC, 2017) over die het oorspronkelijke steile verband uit de Phillips-curve weer zichtbaar maakt – maar dan voor een uitgebreide werkloosheidsdefinitie, die tevens zowel mensen omvat die werk hebben maar op zoek zijn naar ander werk, als mensen die wel beschikbaar zijn maar niet zoeken. Ook Thomas Kooiman en Daan van der Linde vinden aanwijzingen dat het verband tussen arbeidsmarktkrapte en loongroei ongewijzigd is.

WERKLOZEN ZOEK

De lonen stijgen dus nauwelijks omdat de arbeidsmarkt niet zo krap is als vaak wordt beweerd. Er staan nog voldoende mensen langs de kant. Mensen die wel werk hebben, maar dan onder hun niveau of met te weinig uren, mensen die het opgegeven hebben en mensen die nu nog niet in Nederland wonen.

De traditionele Phillips-curve gaat niet meer op omdat de structuur van de arbeidsmarkt veranderd is. Flexibilisering speelt daarbij een belangrijke rol. De flexibilisering van de arbeidsmarkt zorgt voor een lager aantal geregistreerde werklozen – zzp'ers moeten zelf geld opzij leggen om periodes van werkloosheid te overbruggen. En zeker zzp'ers met een verdienende partner maken niet zo makkelijk gebruik van een uitkering en hebben dus geen prikkel om zich als werkzoekende te registreren. Door dit lagere aantal geregistreerde werklozen is het verband tussen de werkloosheid en loongroei nu structureel minder steil dan voorheen.

Hierdoor wordt de onderhandelingspositie van de werknemer en zijn vertegenwoordigers aan de cao-tafel zwakker. Het is de vraag of de lagere loongroei die het gevolg is van deze verzwakking in de onderhandelings-

positie van werknemers later niet meer goedge maakt wordt. Dat is dan een permanent verlies voor de werkkenden.

Maar lang niet alles is verloren. De Phillips-curve zal blijven, zij het in gewijzigde vorm. Nog een paar jaar en de relatie tussen werkloosheid en loongroei krijgt opnieuw betekenis. In de jaren tachtig is de Phillips-curve ook al eens opnieuw uitgevonden op een lager niveau. En er komt weer loongroei. Als het herstel verder doorzet, wordt de arbeidsmarkt ook volgens bredere maatstaven krap en zullen de lonen wel stijgen.

Literatuur

EC (2017) *Labour market and wage developments in Europe: annual review 2017*. Europese Commissie.

Nedelkoska, L. en G. Quintini (2018) *Automation, skills use and training*. OECD Working Paper, 202.

Phillips, A.W. (1958) The relation between unemployment and the rate of change of money wage rates in the United Kingdom 1861–1957. *Economica*, 25(100), 283–299.

JASPER LUKKEZEN

Hoofdredacteur
lukkezen@economie.nl

Niet alle werklozen komen gemakkelijk aan baan

De werkgelegenheid trekt aan. Het arbeidsmarktperspectief voor mensen met een werkloosheidsuitkering verbetert. Maar zijn er verschillen in de kans op werk? Een analyse op basis van unieke data van UWV.

MENNO DE VRIES

Arbeidsmarkt-adviseur bij het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV)

ERICA MAURITS

Arbeidsmarkt-adviseur bij UWV

PETER HILBERS

Senior auditor bij UWV

De economie zit in de lift, de werkgelegenheid groeit en het aantal Werkloosheidsuitkeringen (WW-uitkeringen) neemt sterk af. Maar niet iedereen heeft een gelijke kans op werk. In sommige beroepen blijft de verhouding tussen vraag en aanbod ongunstig. Zo zal de werkgelegenheid voor secretaresses en boekhoudkundig medewerkers naar verwachting verder afnemen (ROA, 2017). UWV heeft per beroepsklasse de kans op al dan niet duurzame werkhervatting binnen een jaar in kaart gebracht. Deze kennis gebruikt UWV om werklozen te adviseren over kansrijke beroepen. De analyse wordt periodiek geactualiseerd omdat de kansen per beroep door de tijd kunnen veranderen.

DATA EN METHODE

Voor deze analyse volgen we een cohort van 907.000 mensen in de leeftijd van 25 tot en met 62 jaar die in 2013 en 2014 de WW instroomden (WW'ers genoemd). Het beroep waarvoor deze mensen zich inschrijven bij UWV bepaalt de beroepsklasse. Uit de polisadministratie blijkt dat 546.000 personen binnen een jaar weer werk vonden, dat is zestig procent van het cohort. Bij 321.000 van die groep (59 procent) was de werkhervatting duurzaam, dat wil zeggen een werkzame periode van minimaal twaalf maanden (zie ook de online infographic).

Een logistische regressie berekent per beroepsklasse de kans op werkhervatting (model 1) en de kans op een duurzame arbeidsbetrekking, gegeven de werkhervatting binnen een jaar (model 2). De controlevariabelen zijn leeftijd, opleidingsniveau, type contract voorafgaand aan de WW en positie in het huishouden. Dit zijn volgens het CBS (2012) belangrijke factoren die de kans op werk beïnvloeden. Eigen analyses wijzen uit dat herhalingswerkloosheid (wel of geen andere WW-uitkering in het afgelopen jaar), het jaar van instroom en de sociale status van de woonwijk ook significante invloed hebben op de kans op werk. Deze kenmerken zijn daarom ook als controlevariabelen toegevoegd aan het model.

RESULTATEN

Tabel 1 toont de resultaten van beide modellen voor de vijf kenmerken met de grootste invloed op de kans op een (duurzame) werkhervatting. We nemen hier beide modellen nader onder de loep.

Model 1: alle werkhervattingen

WW'ers met een bouwtechnisch en agrarisch beroep hebben de hoogste kans op werkhervatting. Zo is de kans op werkhervatting ten opzichte van geen werkhervatting van personen met een bouwtechnisch beroep 2,4 keer zo hoog als van personen met een commercieel beroep (de referentiecategorie). De laagste kans op werk hebben personen met een creatief/taalkundig beroep of met een bedrijfs-economisch/administratief beroep.

De leeftijd van de WW'er en de kans op werkhervatting zijn negatief gecorreleerd. Hiervoor zijn diverse mogelijke verklaringen, zoals de aanname van werkgevers dat ouderen verouderde vaardigheden hebben en dat de verhouding tussen loonkosten en productiviteit nadelig is (SZW, 2016). Vermoedelijk speelt het verband tussen de leeftijd en de maximale WW-duur ook een rol. Van de ingestroomde 55-plussers heeft 91 procent recht op één jaar of langer WW. Bij de 25- tot 35-jarigen is dit aandeel 21 procent. Verder valt op dat mensen met een 'flexcontract' voorafgaand aan de WW een relatief hoge kans op werk hebben. Dit heeft mogelijk te maken met de recente ervaring die

Werkverkenner: de rol van zachte factoren bij werkhervatting

KADER 1

Naast harde factoren, zoals leeftijd en beroep, hebben ook zachte, psychosociale factoren invloed op werkhervatting vanuit de WW. Zachte factoren zijn bijvoorbeeld zoekgedrag, geloof in eigen kunnen en de ervaren gezondheid.

UWV heeft de Werkverkenner ontwikkeld om inzicht te krijgen in de factoren die de kans op langdurige werkloosheid bepalen. De Werkverkenner bestaat uit een op psychologisch onderzoek gebaseerde vragenlijst die werkzoekenden met een WW-uitkering invullen (UWV, 2014). Op basis van de antwoorden wordt een diagnose gesteld van de kans op langdurige werkloosheid en de persoonsgebonden belemmeringen en mogelijkheden voor het vinden van werk. Werkzoekenden die een groot risico hebben op langdurige werkloosheid, krijgen intensievere ondersteuning van UWV.

Op esb.nu vindt u de mooie infographic bij dit artikel

deze mensen hebben met baanwisselingen en sollicitaties, en het bekend zijn bij intermediairs.

Model 2: duurzame werkherhvattingen

De bouwtechnische en agrarische beroepsklassen hebben een relatief lage kans om een jaar aan het werk te blijven, terwijl de kans op werkherhvatting juist het hoogst is. Een verklaring is dat door het veelal seizoensgebonden werk de banen voor deze beroepsklasse vaak korter dan een jaar zijn. De hoogste kans op een duurzame werkherhvatting hebben zorg- en welzijnsberoepen, managers en ICT-beroepen.

Leeftijd heeft ook invloed op de kans op een duurzame werkherhvatting, maar de verschillen tussen leeftijdsklassen zijn veel kleiner dan in model 1. Opvallend is dat het effect van het contract voorafgaand aan de WW op een duurzame werkherhvatting tegengesteld is aan de kans op werkherhvatting: WW'ers met voorheen een uitzendcontract hebben weliswaar een relatief hoge kans op werkherhvatting binnen een jaar, maar een relatief lage kans op een werkzame periode van een heel jaar. De reden is dat voormalige uitzendkrachten na de WW relatief vaak opnieuw uitzendwerk gaan verrichten.

Het model verklaart de kans op duurzame werkherhvatting overigens beperkt, zo blijkt uit de *area under the curve* (AUC) van 0,65. Mogelijk spelen lastig meetbare kenmerken van werklozen, zoals motivatie of flexibiliteit, een belangrijke rol (kader 1). Daarnaast kunnen diverse factoren bij de werkgever waar men is gaan werken invloed hebben op de duurzaamheid.

AANKNOPINGSPUNTEN VOOR BELEID

Door de kans op werkherhvatting enerzijds en de kans op duurzame werkherhvatting anderzijds te combineren, wordt het arbeidsmarktperspectief per beroepsklasse beter inzichtelijk. Voor de zorg- en welzijnsberoepen en ICT-beroepen is zowel de werkherhvattingkans als de kans op duurzaam werk relatief hoog. Deze beroepsklassen hebben dus een goed arbeidsmarktperspectief. Daartegenover staan de creatieve en taalkundige beroepen, waarbij zowel de kans op werkherhvatting als op duurzaam werk relatief laag is. Het arbeidsmarktperspectief van de overige beroepsklassen bevindt zich tussen deze twee uitersten.

Mensen met een bedrijfseconomisch of administratief beroep komen het meest voor in de WW, ze vormen twintig procent van de instroom. Deze groep heeft een relatief ongunstig arbeidsmarktperspectief: een relatief lage kans op werk en een gemiddelde kans op duurzaam werk. UWV heeft voor een aantal bedrijfseconomische en administratieve beroepen, waaronder administratief medewerkers secretariaat (UWV, 2017a) en secretaresses (UWV, 2017b) geanalyseerd welke beroepen meer perspectief bieden. Uit de analyse blijkt dat er voor werkloze administratief medewerkers kansen liggen bij onder andere de beroepen assistent-accountant, intercedent en commercieel medewerker binnendienst. Werkloze secretaresses die op zoek gaan naar ander werk, maken de meeste kans op een baan als callcenter- of servicedeskmedewerker, intercedent of schadebehandelaar. Met deze kennis over het arbeidsmarktperspectief kan UWV werkzoekenden gericht adviseren over alternatieve beroepskeuzes en zo hun kansen vergroten.

Regressieresultaten voor de kans op werkherhvatting^a

TABEL 1

Variabelen ^b	Odds ratio	
	Model 1: Alle werkherhvattingen	Model 2: Duurzame werkherhvattingen
Beroepsklasse (ref: commercieel)		
pedagogisch	1,06***	0,97
creatief en taalkundig	0,82***	0,59***
bedrijfseconomisch en administratief	0,92***	1,01
managers	1,00	1,09***
openbaar bestuur, veiligheid en juridisch	0,97	1,04
ICT	1,09***	1,07***
agrarisch	2,01***	0,37***
zorg en welzijn	1,09***	1,13***
dienstverlenend	1,09***	0,87***
transport en logistiek	1,25***	0,85***
hulpkrachten bouw en industrie	1,25***	0,63***
bouwtechnische beroepen	2,44***	0,50***
overige technische beroepen	1,41***	0,85***
Leeftijdsklasse (ref: 25 t/m 34 jaar)		
35-44 jaar	0,49***	0,99**
45-54 jaar	0,35***	0,93***
55-62 jaar	0,16***	0,69***
Contract voor WW (ref: vast contract)		
tijdelijk contract	1,54***	0,70***
uitzendwerk	2,43***	0,65***
Herhalingswerkloosheid (ref: afgelopen jaar geen WW)		
afgelopen jaar in de WW	1,53***	0,68***
Opleidingsniveau (ref: hoog)		
laag	0,65***	0,72***
middelbaar	0,82***	0,85***
Observaties	870.614	452.173
Nagelkerke R ²	0,19	0,09
AUC ^c	0,72	0,65

^a Indien men binnen een jaar werk vindt; WW-instroomcohort 2013-2014 (leeftijd 25 t/m 62 jaar)

^b Overige controlevariabelen: geslacht x huishoudsamenstelling, jaar van instroom en sociale status van de woonwijk

^c De AUC is een maat voor de modelkwaliteit, de waarde varieert tussen 0,5 en 1: bij een AUC van 0,5 is er geen enkele samenhang en bij 1 is het model perfect; een acceptabel model heeft een AUC van 0,7 tot 0,8 **/** Significat op respectievelijk vijf- en eenprocentniveau

Bron: UWV

LITERATUUR

CBS (2012) *Werkherhvattingkans na instroom in de WW: leeftijd is niet het enige dat telt*. Den Haag: CBS.

ROA (2017) *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2022*. ROA Rapport, 2017/10.

SZW (2016) *De arbeidsmarktpositie van vijftigplussers in 2016, een werkdocument*. Publicatie te vinden op www.rijksoverheid.nl.

UWV (2014) *UWV kennisverslag 2014-3*. Amsterdam: UWV.

UWV (2017a) *Overstapberoepen voor administratief medewerkers secretariaat*, augustus. Amsterdam: UWV.

UWV (2017b) *Overstapberoepen voor receptionisten*, augustus. Amsterdam: UWV.

In het kort

- ▶ De kans op werk binnen één jaar is sterk afhankelijk van het beroep van de werkloze.
- ▶ Een hoge kans op werk gaat voor sommige beroepen samen met een lage kans om een heel jaar werk te houden.

Achterblijvende loondruk niet structureel

Dalende werkloosheid gaat gepaard met stijgende lonen. Dit welbekende verband in de macro-economie staat bekend als de loon-Phillips-curve. Recent zijn er echter twijfels gerezen of dit verband nog opgaat, omdat de lonen niet van hun plek lijken te komen terwijl de werkloosheid wel daalt. Is de relatie tussen loonontwikkeling en de werkloosheid minder sterk dan voorheen?

THOMAS KOOIMAN
Beleidsmedewerker
bij het Ministerie
van Economische
Zaken en Klimaat
(MinEZK)

DAAN VAN DER LINDE
Beleidsmedewerker
bij MinEZK

De loonvorming staat volop in de aandacht. Beleidsmakers en academici vragen zich wereldwijd af waarom de dalende werkloosheid niet leidt tot een versnelling van de loongroei. Ook in Nederland komen de lonen recent slecht van hun plek, ook al daalt de werkloosheid gestaag (figuur 1). In 2017 is de loongroei in reële termen zelfs tot stilstand gekomen. Dit roept de vraag op of het verband tussen de werkloosheid en de loongroei – de aloude Phillips-curve – nog wel geldt.

De literatuur wijst structurele verklaringen aan voor de uitblijvende loongroei. Vaak genoemd worden globalisering, flexibilisering en robotisering. Deze trends zouden de onderhandelingspositie van werknemers verslechteren (Summers, 2017; Cunliffe, 2017). Ook voor Nederland bracht het CPB (2017) de zwakke loongroei rechtstreeks in verband met de flexibilisering van de arbeidsmarkt. In dit artikel bekijken we aan de hand van de loon-Phillips-curve (LPC) of er inderdaad een structurele verandering in de druk op lonen in Nederland zichtbaar is.

DE LOON-PHILLIPS-CURVE

De LPC stelt dat een lagere werkloosheid samengaat met een hogere loongroei (Phillips, 1958). Het achterliggende idee is dat werknemers in een krappe arbeidsmarkt een betere onderhandelingspositie hebben en hogere lonen kunnen eisen. Indien de loonvorming door structurele ontwikkelingen die inwerken op de onderhandelingspositie van werkenden zou worden beïnvloed, zwakt het LPC-verband

af. Gegeven dat werkgevers loonstijgingen doorberekenen in prijzen, heeft een afzwakkend LPC-verband ook consequenties voor de ontwikkeling van het algehele prijspeil. Luginbuhl (2015) beschrijft de loon-Phillips-curve als volgt:

$$\text{nominale loongroei}_t = \text{trendgroei in nominale lonen}_t + f(\text{werkloosheid}_t - \text{evenwichtswerkloosheid}_t) + \text{inflatieverwachtingen}_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Luginbuhl (2015) veronderstelt inflatieverwachtingen adaptief, zodat de huidige inflatieverwachting gelijkgesteld kan worden aan de inflatie op tijdstip $t-1$. Vergelijking (1) kan dan worden herschreven tot:

$$\text{nominale loongroei}_t - \text{inflatie}_{t-1} = \alpha + \beta_1 \text{werkloosheid}_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

waarbij de reële loongroei (met vertraagde inflatie) een functie is van de werkloosheid. De coëfficiënt β_1 heeft een verwacht negatief teken. Mede door inflatiedoelstellingen van centrale banken zijn inflatieverwachtingen in toenevende mate vooruitkijkend van aard. Blanchard (2016) toetst daarom de Phillips-curve met een hybride model, dat zowel de vooruitkijkende inflatie als de gerealiseerde inflatie in de voorgaande periode meeneemt. Omdat cijfers voor vooruitkijkende inflatie voor Nederland slechts teruglopen tot 1991, schatten wij het LPC-verband conform Luginbuhl (2015), met adaptieve inflatieverwachtingen.

We schatten vergelijking (2) met behulp van een zogenaamde *rollende regressie*. Op deze wijze kan het verband tussen loongroei en werkloosheid over de tijd worden bestudeerd, waarbij een verzwakte onderhandelingspositie zich uit in een β_1 die richting de nul beweegt. Bijkomend voordeel in deze methodologie is dat ook de constante α over de tijd mag variëren. Daarmee wordt impliciet gecontroleerd voor veranderingen in de trendmatige productiviteitsgroei. Bulligan en Viviano (2017) schatten voor Italië, Spanje, Frankrijk en Duitsland een vergelijkbare regressie. Hun resultaten wijzen op een sterkere druk van de werkloosheid op de lonen sinds de financiële crisis in deze landen, met uitzondering van Duitsland.

DATA

We voeren de regressies uit met behulp van jaardata tussen 1975 en 2016 en een verschuivend tijdruimte van tien jaar. Deze methode stelt ons in staat om een structurele trend in het LPC-verband te identificeren. De werkloosheid is gemeten als het aantal werklozen als percentage van de beroepsbevolking. De inflatie is de jaarmutatie van de consumentenprijsindex (CPI). De loongroei wordt weergegeven met de jaarlijkse mutatie in de cao-lonen, inclusief bijzondere beloningen. Dit cijfer omvat het brutoloon voor normale arbeidstijd van voltijdwerknemers, inclusief alle bindend voorgeschreven en regelmatig betaalde toeslagen.

Recent is er discussie of de werkloosheid de krapte op de arbeidsmarkt nog goed benadert. DNB (2017) wijst er bijvoorbeeld op dat de arbeidsmarkt vanwege onvrijwillig deeltijdwerk en ontmoediging ruimer is dan het werkloosheidscijfer doet vermoeden. Beide komen immers niet in het werkloosheidscijfer tot uiting. Alle indicatoren wijzen inmiddels echter op toenemende krapte op de arbeidsmarkt: bij een rap dalende werkloosheid in 2017 loopt niet alleen de vacaturegraad snel op, maar ook het aandeel ondernemers dat aangeeft gebrek aan personeel te ervaren. De hoge samenhang tussen deze indicatoren maakt de werkloosheid een geschikte indicator voor krapte op de arbeidsmarkt.

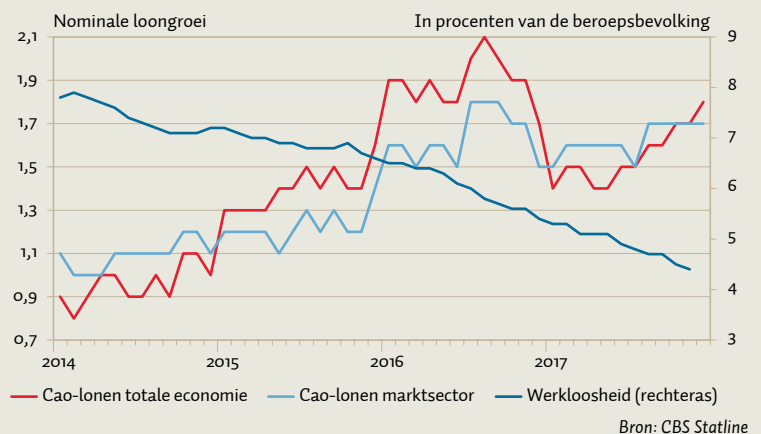
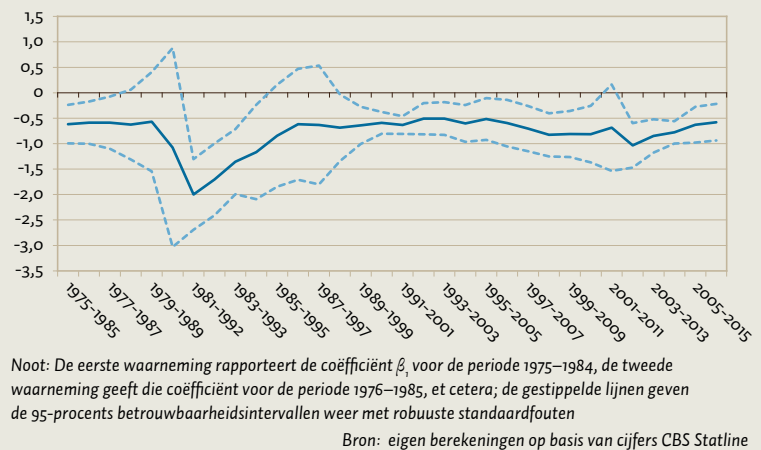
Ook wordt de vraag gesteld of de ontwikkeling van de cao-lonen wel een goede indicator is voor de beloningsontwikkeling van werknemers. Hier hangen verschillende indicatoren voor loongroei sterk samen, zowel voor cao-lonen, de bredere contractuele loonkosten (inclusief werkgeverspremies voor pensioen, vut, werkloosheid, ziektekosten, arbeidsongeschiktheid en sociale fondsen) als voor de incidentele lonen. Daarmee lijkt ook de groei van cao-lonen een geschikte indicator om de loon-Phillips-curve te schatten.

RESULTATEN

Het verloop van β_1 , geschat voor verschuivende tijdsramen, vertoont geen structurele trend richting nul (figuur 2); de resultaten wijzen op een stabiel LPC-verband. Van een trendmatige afzwakking lijkt dan ook geen sprake. Er is daarmee geen aanleiding om de relatie tussen krapte op de arbeidsmarkt en druk op de lonen af te schrijven. Onze resultaten zijn robuust voor rollende regressies met verschillende tijdsramen, maar ook wanneer we de regressie met behulp van kwartaaldata schatten, zodat ook gegevens over 2017 kunnen worden meegenomen, vinden we geen significante afzwakking van het LPC-verband.

CONCLUSIE

De lonen groeien de afgelopen tijd minder snel dan op basis van de daling van de werkloosheid verwacht mag worden. Onze resultaten tonen echter aan dat het verband tussen de loongroei en de werkloosheid al decennialang stabiel is. Wij zien dan ook geen aanwijzing dat een mogelijke afname in de onderhandelingsmacht van werknemers de loongroei onder druk zet. Het ligt daarom in de rede dat de toenemende krapte op de arbeidsmarkt zich op enig moment zal vertalen in een sterkere loongroei, conform de loon-Phillips-curve.

Ontwikkeling loongroei en werkloosheid**FIGUUR 1****De hellingshoek (β_1) van de Phillips-curve, geschat over periodes van tien jaar****FIGUUR 2****LITERATUUR**

- Blanchard, O. (2016) *The US Phillips curve: back to the 60s?* Peterson Institute for International Economics Policy Brief, 16-1.
- Bulligan, G. en E. Viviano (2017) *Has the wage Phillips curve changed in the euro area?* IZA Journal of Labor Policy, 6(9), 1–22.
- CPB (2017) *Juniraming 2017: signalen op groen, lonen blijven achter.* CPB Policy Brief, 2017/08.
- Cunliffe, J. (2017) *The Phillips curve: lower, flatter or in hiding?* Voordracht, Oxford Economics Society, 14 november. Tekst te vinden op www.bankofengland.co.uk.
- DNB (2017) *Werkloosheidscijfers overschatten krapte op de arbeidsmarkt.* DNB Bulletin, 9 juni.
- Luginbuhl, R. (2015) *Are the long-run unemployed on the margins of the Dutch labor market?* CPB Achtergronddocument, 11 juni.
- Phillips, A.W. (1958) *The relation between unemployment and the rate of change of money wage rates in the United Kingdom, 1861–1957.* *Economica*, 25(100), 283–299.
- Summers, L. (2017) *America needs its unions more than ever.* *Financial Times*, 3 september.

In het kort

- ▶ De zwakke loongroei ondanks dalende werkloosheid wordt vaak geweten aan een verzwakte onderhandelingsmacht van werknemers.
- ▶ De loon-Phillips-curve is echter al decennialang stabiel; het ligt daarom in de rede dat de loongroei aan zal trekken.

De Nederlandse loon-Phillips-curve opnieuw bekeken

Recent gaat de sterk gedaalde werkloosheid gepaard met een relatief lage loongroei. Het verband tussen loongroei en krapte op de arbeidsmarkt lijkt daarom zwakker te zijn geworden. Betekent dit dat de Phillips-curve-relatie in Nederland niet meer bestaat?

DENNIS BONAM

Econoom bij De Nederlandsche Bank (DNB)

JAKOB DE HAAN

Hoofd Onderzoek bij DNB en hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen

DUNCAN VAN

LIMBERGEN
Econoom bij DNB

De klassieke Phillips-curve-relatie tussen loongroei en arbeidsmarktkrapte staat recent weer prominent op de beleids- en onderzoeksagenda (Kooiman en Van der Linde, 2018). Reden hiervoor is dat het economische herstel in Nederland niet gepaard gaat met een fors hogere loongroei. Zo is de werkloosheidsgraad gedaald van acht procent in 2014 tot onder de vijf procent in 2018. In 2008 ging een werkloosheidsgraad van vijf procent nog gepaard met een loongroei boven de 2,5 procent; nu is de loongroei slechts 1,7 procent (figuur 1).

Als een krappe arbeidsmarkt en een gunstige economische omgeving niet meer leiden tot loongroei is dat zorgelijk voor het monetaire beleid aangezien hogere loongroei kan bijdragen aan hogere inflatie. Door het schatten van een tijdsvariërende loon-Phillips-curve voor Nederland, met verschillende maatstaven voor arbeidsmarktkrapte, onderzoeken we daarom of, en zo ja hoe, de relatie tussen loongroei en arbeidsmarktkrapte veranderd is.

EEN TIJDSVARIËRENDE PHILLIPS-CURVE

De relatie tussen arbeidsmarktkrapte en loondruk kan om verschillende redenen over de tijd veranderen. Zo laten Daly en Hobijn (2014) zien dat de relatie tussen loongroei en arbeidsmarktkrapte afneemt in tijden van lage inflatie, omdat nominale lonen zich neerwaarts minder snel aanpassen. Ook veranderingen in inflatieverwachtingen en de rol van globalisering, flexibilisering en externe schokken kunnen leiden tot een verandering in de Phillips-curve-relatie.

Net als in Bulligan en Viviano (2017) schatten we daarom een tijdsvariërende Phillips-curve waarin we de nominale loongroei (w_t) verklaren aan de hand van de loongroei in de afgelopen periode (w_{t-1}), een indicator voor arbeidsmarktkrapte (s_t) en inflatieverwachtingen (π_t^e):

$$w_t = \omega_t + \rho_t w_{t-1} + \gamma_t s_t + \alpha_t \pi_t^e + e_t$$

De coëfficiënten ω_t , ρ_t , γ_t en α_t kunnen door de tijd heen variëren en worden geschat met behulp van Bayesi-

aanse methoden. Zodoende wordt er rekening gehouden met eventuele veranderingen in de Phillips-curve-relatie.

Als loongroei-variabele worden de cao-lonen (jaar-op-jaar) gebruikt van de Europese Centrale Bank en voor inflatieverwachtingen de één-jaar-voortuit-voorspellingen voor consumptieprijsstijgingen van Consensus Forecasts. Voor arbeidsmarktkrapte worden er twee alternatieve maatstaven gebruikt: het *werkloosheidsgat* en een zogenoemde *enquête-indicator*. De data voor deze maatstaven komen van de Europese Commissie. De steekproef loopt van 1999K1 tot en met 2016K2 en kent een kwartaalbasis.

ERVAREN ARBEIDSMARKTKRAPTE

Traditioneel wordt arbeidsmarktkrapte gemeten aan de hand van het werkloosheidsgat, dat wil zeggen via het verschil tussen de daadwerkelijke werkloosheidsgraad en de evenwichtswerkloosheid. Er zijn echter bezwaren tegen het gebruik van het werkloosheidsgat als indicator voor arbeidsmarktkrapte. Ten eerste is de evenwichtswerkloosheid niet waarneembaar: schattingen van de evenwichtswerkloosheid brengen allerlei schattingonzekerheden met zich mee. Ten tweede houdt de werkloosheidsgraad geen rekening met onder meer ontmoeidigde arbeidsmarktverlaters en onvrijwillige deeltijdwerkers (Blanchflower en Levin, 2015). Vooral in tijden van crisis stijgen dergelijke indicatoren van 'verborgen werkloosheid' en is de kans groot dat het werkloosheidsgat een verkeerd beeld geeft van de werkelijke arbeidsmarktcondities.

Om die redenen wordt er, naast het werkloosheidsgat, ook gebruikgemaakt van een enquête-indicator voor arbeidsmarktkrapte. Deze indicator is gebaseerd op een enquête van de Europese Commissie, waarin bedrijven wordt gevraagd of het vinden van arbeidskrachten een factor is die de productie belemmert. De antwoorden ('ja' of 'nee') worden getransformeerd tot een index. Een stijging van de enquête-indicator impliceert dat bedrijven het moeilijker vinden om arbeidskrachten aan te trekken, wat wijst op meer arbeidsmarktkrapte. Omgekeerd wijst een daling van de enquête-indicator op minder arbeidsmarktkrapte.

Vergeleken met het werkloosheidsgat – dat sinds 2014 in Nederland flink is gedaald – duidt de enquête-indicator op ruimere arbeidsmarktcondities in de nasleep van de crisis (figuur 2). Ook statistieken over de zogenoemde 'brede werkloosheid' duiden op een minder robuust herstel van de arbeidsmarkt dan het werkloosheidsgat doet.

Deze bijdrage is gebaseerd op Bonam et al. (2018)

RESULTATEN

Het beloop van de hellingshoek van de Phillips-curve (γ_t) is te zien in figuur 3. Boven staan de resultaten op basis van de Phillips-curve-specificatie waarbij het werkloosheidsgat wordt gebruikt als maatstaf voor arbeidsmarktkrapte, onder de bevindingen op basis van de alternatieve specificatie met de enquête-indicator. De resultaten op basis van de twee specificaties spreken elkaar tegen. De specificatie met het werkloosheidsgat suggereert dat de Phillips-curve-relatie in de afgelopen jaren steeds vlakker is geworden. De specificatie met de alternatieve indicator voor arbeidsmarktkrapte duidt daarentegen op een *steiler* wordende Phillips-curve in de crisisperiode en een constante Phillips-curve in de periode daarna. Volgens deze alternatieve specificatie heeft de relatief ruime arbeidsmarkt van de laatste jaren een drukkend effect op de loongroei.

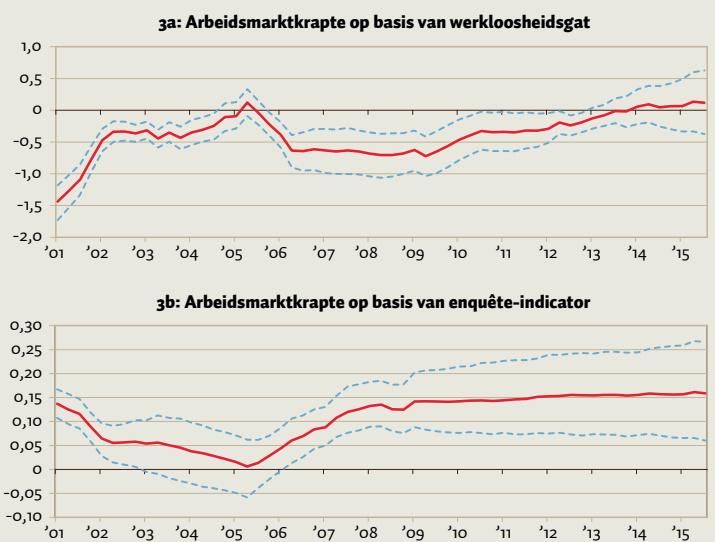
CONCLUSIE EN BELEIDSIMPLICATIES

Een forse verlaging van de werkloosheid is niet gepaard gegaan met een sterk oplopende loongroei, zoals op basis van de klassieke Phillips-curve verwacht zou mogen worden. Dit blies de literatuur over de loon-Phillips-curve nieuw leven in. Analyse op basis van een tijdsvariërende Phillips-curve met een alternatieve indicator voor arbeidsmarktkrapte suggereert echter niet dat de relatie tussen loondruk en arbeidsmarktkrapte in Nederland in de afgelopen jaren is veranderd, maar dat de arbeidsmarkt na de crisis minder sterk is hersteld dan veelal gedacht. Een verdere

verkrapping van de arbeidsmarkt zou dus gepaard moeten gaan met een toename van de loon- en de prijsdruk.

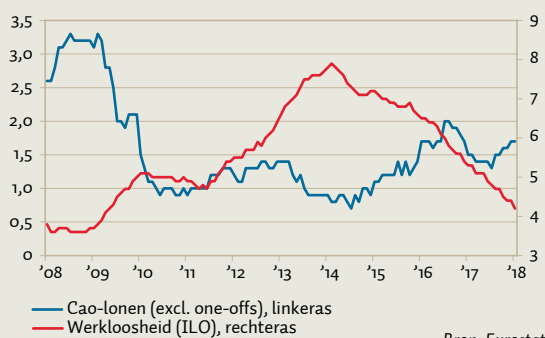
Voor beleidsmakers is de notie van belang dat de relatie tussen loondruk en arbeidsmarktcondities over de tijd kan variëren. Bovendien kan het werkloosheidsgat een vertekend beeld geven van spanningen op de arbeidsmarkt, met name wanneer de economie wordt geraakt door een forse crisis en de verborgen werkloosheid toeneemt. Dit heeft ook implicaties voor schattingen van de hellingshoek van de Phillips-curve. Beleidsmakers dienen aldus rekening te houden met bredere arbeidsmarktindicatoren dan louter de werkloosheidsgraad of het werkloosheidsgat.

Gevoeligheid van lonen voor arbeidsmarktkrapte (hellingshoek van de Phillipscurve γ_t)

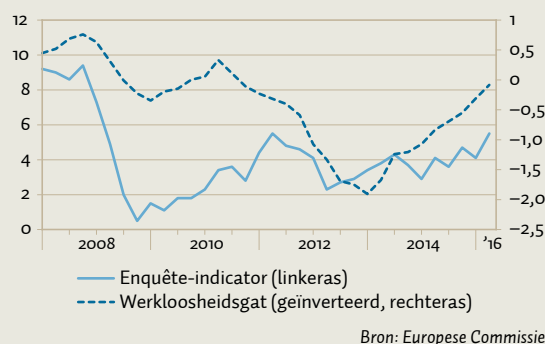
FIGUUR 3

Noot: Doorgetrokken lijnen slaan op het 50e percentiel uit de posterior-verdeling. Gestippelde lijnen op het 16e en 84e percentiel.

Loongroei is nu beperkt ondanks fors dalende werkloosheid

FIGUUR 1

Arbeidsmarktkrapte volgens twee indicatoren

FIGUUR 2

LITERATUUR

- Blanchflower, D.G. en A.T. Levin (2015) *Labor market slack and monetary policy*. NBER Working Paper, 21094.
- Bonam, D., J. de Haan en D. van Limbergen (2018) *Time-varying wage Phillips curves in the euro area with a new measure for labor market slack*. DNB Working Paper, 587.
- Bulligan, G. en E. Viviano (2017) *Has the wage Phillips curve changed in the euro area?* IZA *Journal of Labor Policy*, 6(1), 9.
- Daly, M.C. en B. Hobbijn (2014) *Downward nominal wage rigidities bend the Phillips curve*. *Journal of Money, Credit and Banking*, 46(S2), 51–93.
- Kooiman, T. en D. van der Linde (2018) *Achterblijvende loondruk niet structureel*. ESB, 103(4760), 162–163.

In het kort

- ▶ Werkgevers ervaren minder arbeidsmarktkrapte dan op basis van het werkloosheidspercentage te verwachten is.
- ▶ De Philipscurve is niet vlakker geworden: de relatie tussen ervaren arbeidsmarktkrapte en loongroei blijkt constant.

Maatstaven en verklaringen voor de achterblijvende loonontwikkeling

De laatste jaren is de loonontwikkeling in Nederland achtergebleven. Wat zijn de mogelijke verklaringen hiervoor? En zullen de lonen de komende tijd weer gaan stijgen?

ROLAND ZWIERS
Senior econoom bij
de Sociaal-Economi-
sche Raad (SER)

Diverse maatstaven suggereren dat de loonontwikkeling in Nederland de laatste jaren is achtergebleven (tabel 1). Zo is de reële loonvoet per uur sinds 2000 acht procentpunt achtergebleven bij de groei van de arbeidsproductiviteit (Badir et al., 2017). Dit cijfer is enigszins afhankelijk van het startjaar, maar ook bij een ander startjaar blijft de groei van de loonvoet achter bij die van de productiviteit. Dit is af te lezen aan de arbeidsinkomensquote (AIQ), die nu met 71,7 procent historisch gezien laag is (CPB, 2018).

De loongroei blijft de laatste jaren ook achter bij de verbetering van de arbeidsmarkt, zo blijkt uit de Phillips-curveanalyse van de Europese Commissie (EC, 2017a). Volgens de Phillips-curve leidt een oplopende werkloosheid tot loonmatiging, terwijl een krappere wordende arbeidsmarkt juist looneisen faciliteert. Sinds de crisis loopt de Phillips-curve vlakker in de hele eurozone, waaronder Nederland: de lonen zijn minder snel gestegen dan op basis van de daling van het officiële werkloosheidscijfer verwacht zou kunnen worden (EC, 2017a). (Deze vervlakking van de Phillips-curve wordt overigens gerelativeerd door Kooiman en Van der Linde, en door Bonam et al., – beide ook in deze *ESB*).

Een derde maatstaf is het verschil tussen loonontwikkeling en inflatie. Groenewegen (2017) laat zien dat de perioden waarin de cao-lonen harder stijgen dan de inflatie, sinds 2005 in evenwicht zijn geweest met perioden waarin de lonen langzamer stijgen dan de inflatie. De loonontwikkeling is daarmee ook te laag geweest om een bijdrage te leveren aan het halen van de inflatiedoelstelling van dichtbij

maar net onder de twee procent van de Europese Centrale Bank (ECB). Dit geldt ook voor de eurozone als geheel. Sinds 1999, en zeker na 2008, is de cumulatieve ontwikkeling van de nominale loonkosten per eenheid product achtergebleven bij een trendmatige jaarlijkse inflatie van twee procent (EC, 2017b).

Als we de Nederlandse loonontwikkeling in Europees perspectief plaatsen, dan blijkt de loonontwikkeling in Nederland lager te zijn geweest dan het gemiddelde van de eurozone (EC, 2018). Volgens de Europese Commissie (EC, 2017b; 2017c) vertraagt dit het proces van herbalancerings in de eurozone: door de gematigde loonkostenontwikkeling in landen met een overschot op de lopende rekening krijgen tekortlanden geen gelegenheid om hun tekorten via loonmatiging te beperken.

Kijken we specifiek naar de ontwikkeling van de incidentele lonen – het deel van de lonen dat niet volgt uit cao-wijzigingen, maar uit bijvoorbeeld overwerk, bonussen of promotie – dan blijkt dat deze sinds 2008 gemiddeld negatief is geweest (DNB, 2017). Vóór 2008 was de incidentele loonontwikkeling sinds 1980 afwisselend positief én negatief, maar gemiddeld gesproken positief.

Een laatste maatstaf is het verschil in beloning tussen vast en tijdelijk werk. Tijdelijk werk betaalt in Nederland veertig tot zestig procent (vrouwen respectievelijk mannen) minder dan vast werk. Dit beloningsverschil is het grootste van alle landen in de Europese Unie (EC, 2017a). Het verschil hangt uiteraard samen met leeftijd, opleidingsniveau, werkervaring, het type bedrijf en de sector. Maar ook als hiervoor wordt gecorrigeerd, dan wordt tijdelijk werk in Nederland in 2014 nog steeds elf procent slechter betaald dan vast werk.

De meeste maatstaven suggereren dus dat er in Nederland sprake is geweest van een achterblijvende loonontwikkeling. De verwachtingen voor de toekomst zijn echter positief (rechter kolom van tabel 1). Het CPB (2018) verwacht dat de cao-lonen in 2019 harder zullen stijgen dan de inflatie

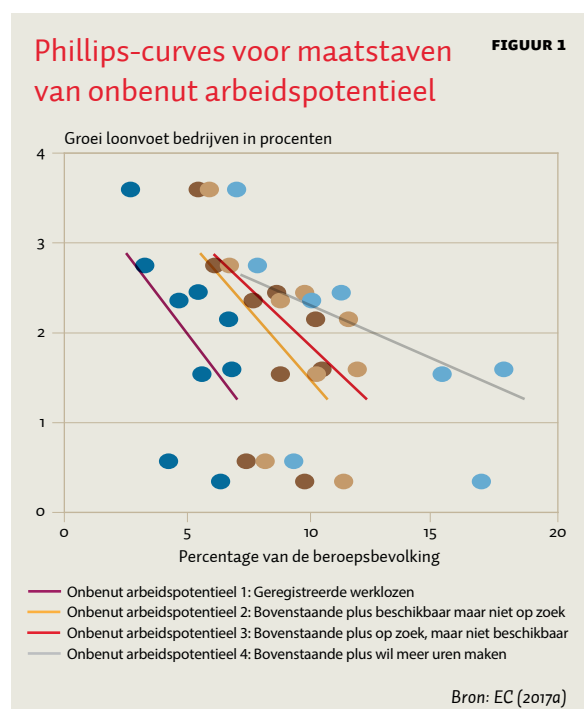
De auteur heeft
dit artikel op
persoonlijke titel
geschreven en niet
in zijn hoedanigheid
van secretaris van
de SER-Commissie
Sociaal-Economi-
sche Aangelegen-
heden

en de arbeidsproductiviteit. Hierdoor loopt de AIQ weer omhoog. Ook de Europese Commissie (EC, 2017d) gaat voor 2018 en 2019 uit van een relatief snelle loonstijging in Nederland. En nu de werkgelegenheid aantrekt, zullen tijdelijke banen met uitzicht op vast vaker in vaste banen veranderen (CPB, 2018; DNB, 2017). Het blijft onduidelijk of het beloningsverschil tussen tijdelijk en vast zal afnemen; de groep die uitzicht heeft op vast werk is immers kansrijker dan andere werkenden in de flexibele schil.

GROOT ONBENUT ARBEIDSPOTENTIEEL

De achtergebleven loonontwikkeling hangt deels samen met de gebruikelijke vertraagde reactie op de stand van de conjunctuur. De Europese Commissie signaleert evenwel dat de vertraging nu veel langer duurt dan gebruikelijk. Tegelijkertijd levert het economische herstel relatief veel banen op (*job-rich recovery*). Hoe kan ik deze observaties met elkaar verbinden? Ik denk dat de sleutel ligt bij de alternatieve Phillips-curve, die het verband schetst tussen loonontwikkeling en het onbenutte arbeidspotentieel. Deze alternatieve curve is in Nederland vlakker dan de reguliere Phillips-curve; figuur 1 brengt dit in beeld.

De vlakker ligging van de alternatieve Phillips-curve hoeft niet te verbazen. Het Centraal Bureau voor de Statistiek wees recent op het bestaan van 1,3 miljoen mensen die (meer) willen werken (CBS, 2017). Dit weerspiegelt niet alleen het verlies aan vaste banen, maar ook de verloren gegane uren en opdrachten bij deeltijdwerkers en zzp'ers. Een steeds groter deel van het aanbod in de flexibele schil komt dus niet tot uiting in het officiële werkloosheidscijfer (zzp'ers en deeltijdwerkers zijn niet werkloos), terwijl er toch sprake is van een relevant arbeidsaanbod. Bij groeiherstel hebben werkgevers dus meer keus, waardoor ze sneller mensen in dienst zullen nemen. Tegelijkertijd blijft de loondruk beperkt.

ONDERHANDELINGSPOSITIE ARBEID

De achtergebleven loongroei ligt niet alleen aan de conjunctuur en aan de grote omvang van het onbenutte arbeidspotentieel. De derde oorzaak is de structureel verslechterde onderhandelingspositie van arbeid. Dit is niet alleen een gevolg van de daling van de ledenaantallen van werknemersorganisaties, maar heeft ook te maken met structurele veranderingen in het productieproces die de marktmacht van werknemersorganisaties verzwakken – zoals globalisering, technologische vernieuwing en de daling van de prijs van kapitaalgoederen (CPB, 2017). Bovendien kan de flexibilisering van de arbeidsmarkt een rol spelen: DNB (2018) signaleert een verband tussen flexibilisering en de daling van de AIQ. Het CPB (2017) wijst erop dat vooral voor kleinbedrijven met werknemers in loondienst de loonruimte beperkt is. Zij concurreren met zzp'ers die tegen lagere tarieven kunnen werken.

Verloning flexibel werk

KADER 1

Het duidelijkste voorbeeld van een zwakke onderhandelingspositie van arbeid is de structurele onderbetaling van flexibele arbeid. Dit betreft niet alleen tijdelijk werk maar ook de tarieven die zzp'ers in rekening kunnen brengen.

De onderbetaling van zzp'ers heeft geleid tot een nieuwe methode om de AIQ te berekenen (CPB, DNB en CBS, 2017). De oude aanname (zzp'ers verdienen gemiddeld evenveel als werknemers in dezelfde sector) bleek veel te optimistisch. Door een structureel slechte onderhandelingspositie moeten veel zzp'ers hun fiscale voordeel (de zelfstandigenaftrek) aan hun

opdrachtgevers afstaan in de vorm van lagere tarieven (IBO, 2015). Dit suggereert dat deze zzp'ers voor hun ondernemersrisico een negatieve vergoeding krijgen, analoog aan de negatieve vergoeding voor het hogere risico van tijdelijk werk.

In de crisis zijn veel vaste banen verdwenen. Waar er banen bijgekomen zijn, ging het om minder goed betaald werk in de flexibele schil. Door dit samenstellingseffect (minder vast, meer flex) was de gemiddelde incidentele loonontwikkeling sinds 2008 negatief. Ook dit heeft bijgedragen aan de trendmatige daling van de AIQ.

Recente ontwikkeling van lonen en verwachtingen

TABEL 1

Maatstaf	Recente ontwikkeling	Verwachting 2018/2019
Loonkosten ten opzichte van arbeidsproductiviteit / AIQ	Lonen zijn achtergebleven; AIQ op historisch gezien laag niveau	Loonkosten stijgen sneller dan arbeidsproductiviteit; stijging van AIQ
Phillips-curve	Discussie: wel of niet vlakker geworden?	Loonstijging (zowel bij steilere als vlakker Phillips-curve)
Cao-lonen en inflatie	Grosso modo in evenwicht	Cao-lonen stijgen sneller dan inflatie
Loonontwikkeling ten opzichte van inflatie doelstelling ECB	Loonontwikkeling Nederland draagt niet bij aan twee procent inflatie	Loonontwikkeling Nederland draagt bij aan twee procent inflatie (2019)
Lonen Nederland ten opzichte van eurozone	Loonontwikkeling Nederland lager dan gemiddelde van eurozone	Loonontwikkeling Nederland hoger dan gemiddelde eurozone
Incidentele loonontwikkeling	Was negatief	Wordt positief
Beloning vast versus tijdelijk werk	Tijdelijk werk onderbetaald	Onduidelijk

De lagere beloning van flexibel werk (tijdelijk werk, tarieven van zzp'ers) is een goed voorbeeld van een zwakke onderhandelingspositie. Normaliter zouden werkenden met tijdelijk werk een vergoeding willen ontvangen voor het hogere risico dat ze lopen (Fransman, 2017). Dat ze, gecorrigeerd voor overige factoren, juist minder loon ontvangen (EC, 2017a), duidt erop dat het aanvaarden van tijdelijk werk vaak een keuze is bij gebrek aan beter. De Europese Commissie constateert dat het beloningsverschil groter is in landen met veel tijdelijk werk; mogelijk rantsoeneren werkgevers dus vaste banen om te kunnen profiteren van lagere kosten van tijdelijk werk. De positie van zzp'ers komt aan de orde in kader 1.

OVERIGE VERKLARINGEN

Tot slot nog drie aanvullende verklaringen die vaak gegeven worden. De achterblijvende lonen zouden verder het gevolg kunnen zijn van hoge lasten van werkgevers, waardoor zij weinig ruimte hebben voor hogere lonen. Het CPB (2017) vindt dit niet plausibel omdat het verschil tussen de loonkosten voor de werkgever en het nettoloon van de werknemer sinds begin deze eeuw niet is toegenomen.

Daar staat tegenover dat ontslagkosten, re-integratieverplichtingen en daarmee samenhangende administratieve lasten mogelijk niet goed meegenomen worden in de wig. Dergelijke kosten en risico's zouden voor het Nederlandse kleinbedrijf een belemmering kunnen vormen en de ruimte voor loonstijgingen kunnen beperken. Grote werkgevers kunnen hier beter mee omgaan.

Een tweede aanvullende verklaring is dat door de toenemende flexibilisering van werk de prioriteiten van werknemersorganisaties bij de cao-onderhandelingen zijn verschoven. Zij lijken meer nadruk te leggen op goede banen en pensioenvoorzieningen dan op hogere looneisen (CPB, 2017; EC, 2018). Via die weg kan flexibilisering ook een oorzaak vormen voor de achterblijvende lonen.

Deze verklaring is verwant aan de mogelijkheid van terugkijkende inflatieverwachtingen bij de loononderhandelingen. Als looneisen in een periode van lage inflatie gebaseerd worden op lage inflatieverwachtingen, dan dreigt een vicieuze cirkel (EC, 2017a). Lage looneisen drukken dan de inflatie in de eurozone structureel omlaag, met als gevolg een beperkte stijging van de nominale lonen.

TOT BESLUIT

De meeste maatstaven wijzen erop dat de loonontwikkeling in Nederland is achtergebleven. Bij economisch herstel zal (een deel van) de achtergebleven loonontwikkeling ingehaald worden. De vraag is vooral hoe snel dit gebeurt en in welke mate.

De belangrijkste redenen om uit te gaan van een relatief traag herstel zijn het grote reservoir aan flexibele werkzoekenden en de structureel verzwakte onderhandelingspositie van arbeid.

Niet alle bedrijven hebben evenveel van de achtergebleven loonontwikkeling geprofiteerd. Kleine werkgevers die hun werknemers cao-lonen betalen, hebben moeite met de concurrentie van zzp'ers. Grote werkgevers zijn vaker op het buitenland georiënteerd, hebben meer mogelijkheden om belasting te ontwijken, en zijn mede daardoor beter in staat om hogere lonen te betalen. Het beeld van beschermde versus blootgestelde delen van de economie is nog steeds valide. Vroeger ging het om sectoren die op het binnenland of op het buitenland waren gericht. Nu gaat het meer om het ongelijke speelveld voor werkenden (zzp'ers, tijdelijk en vast) en bedrijven (zzp'ers, mkb, grootbedrijf en multinationals).

In dit tijdsgewricht lopen structurele en conjuncturele ontwikkelingen erg door elkaar. Als we niet precies weten wat we meten, dan is het moeilijk om stellige uitspraken te doen. We weten wel dat beleid gericht op een gelijk speelveld verstoringen wegneemt en de maatschappelijke welvaart verhoogt. Laten we daar werk van maken.

LITERATUUR

Badir, M., L. van de Hei en D. van Schoot (2017) *Nederlandse lonen raken verder achter op productiviteit*. Rabo Themabericht, 6 oktober. Te vinden op economie.rabobank.com.

CBS (2017) *1,3 miljoen mensen willen (meer) werken*. Persbericht, 15 augustus. Centraal Bureau voor de Statistiek.

CPB (2017) *Macro Economische Verkenning 2018*. Centraal Planbureau.

CPB (2018) *Centraal Economisch Plan 2018*. Centraal Planbureau.

CPB, DNB en CBS (2017) *Herziening methode arbeidsinkomensquote*. Gezamenlijk onderzoek, te vinden op www.cbs.nl.

DNB (2017) *Economische ontwikkelingen en vooruitzichten december 2017*. DNB Publicatie, 14.

DNB (2018) *Flexibilisering arbeidsmarkt gaat gepaard met daling arbeidsinkomensquote*. DNBulletin, 1 februari.

EC (2017a) *Labour markets and wage developments in Europe: annual review 2017*. Europese Commissie.

EC (2017b) *Analysis of the euro area economy*. Commission Staff Working Document, SWD(2017)660 final. Alleen te vinden op ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/swd-2017-660_en.pdf.

EC (2017c) *Waarschuwingmechanismeverslag 2018*. Europese Commissie.

EC (2017d) *European Economic Forecast Autumn 2017*. Europese Commissie.

EC (2018) *Landverslag Nederland 2018*. Europese Commissie.

Fransman, R. (2016) *Naar een nieuwe consensus over de loonontwikkeling in Nederland*. ESB, 4743(101), 709–711.

Groenewegen, J. (2017) *Nederland: groei zet door, lonen blijven vooralsnog achter*. Rabo Economisch Kwartaalbericht. Te vinden op economie.rabobank.com.

IBO (2015). *Zelfstandigen zonder personeel*. Eindrapport IBO, april.

In het kort

- ▶ Volgens verschillende maatstaven is er sprake geweest van een achterblijvende loonontwikkeling in Nederland.
- ▶ De lonen zullen de komende jaren stijgen, maar het is de vraag in welk tempo.
- ▶ Er zijn aanwijzingen voor een structureel zwakkere positie van de factor arbeid.

COLUMN

Arbeidsmarktkrapte niet louter conjunctureel

Leerkrachten, verpleegkundigen, technisch opgeleiden – de signalen van vaak pijnlijke knelpunten op de arbeidsmarkt worden steeds sterker. De arbeidsmarktprognoses van het ROA geven aan dat de tekorten in deze segmenten van de arbeidsmarkt in de komende jaren nog zullen toenemen (ROA, 2017). Er is dan ook meer aan de hand dan de krapte die zich in een hoogconjunctuur altijd voordoet.

In de zorg en het onderwijs moet de overheid de hand in eigen boezem steken. Niet de conjuncturele schommelingen in de werkgelegenheid, maar het overheidsbeleid zorgt voor tekorten aan verpleegkundigen en leerkrachten. De werkgelegenheid in de zorgsector wordt sterk beïnvloed door drastische bezuinigingen die binnen de kortste tijd weer worden afgewisseld met flinke investeringen – vooral in de verzorging. In het onderwijs wordt regelmatig beleid gevoerd om de onderwijskwaliteit te verbeteren, zonder dat er serieus wordt gekeken naar wat dit betekent voor het toekomstige arbeidsaanbod. Zo zijn de toelatingseisen voor de pabo-opleidingen verhoogd om de rekenvaardigheid van toekomstige onderwijzers te verbeteren, zonder dat er gekeken wordt naar de gevolgen die strengere toelatingseisen hebben voor het aantal studenten dat een pabo-opleiding gaat volgen. Dit soort beleidsvoorstellen zou veel baat kunnen hebben bij meer langetermijnperspectief. Een *Arbeidsmarkteffectrapportage* (AER) kan daarbij helpen. Zo'n AER geeft aan of er flankerend beleid moet worden gevoerd om de uitvoerbaarheid van de maatregel te borgen.

Bij de tekorten in de technische beroepen ligt het wat complexer. Enerzijds wordt de werkgelegenheid bij deze beroepen beïnvloed door conjuncturele fluctuaties in de bedrijvigheid. Anderzijds blijft het aantal jongeren dat technisch wordt opgeleid, ondanks de inhaalslag die er de afgelopen jaren heeft plaatsgevonden, structureel achter bij de werkgelegenheid.

In de bouwsector is er echter meer aan de hand. Daar zijn de afgelopen jaren veel minder vakmensen opgeleid via de leerbedrijven, mede door de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Dat het ook anders kan, laat de maakindustrie zien. Daar hebben de opleidingsfondsen een goede rol gespeeld en de bedrijven veel beter hun verantwoordelijkheid genomen om het aantal leerlingen in de vakopleidingen op peil te houden. De bouwsector zou er goed aan doen het voorbeeld van de maakindustrie te volgen om zo voortaan grote fluctuaties in de capaciteit te voorkomen.

ANDRIES DE GRIP

Directeur van het ROA en hoogleraar aan de Universiteit Maastricht

Ook bij de hoger technisch opgeleiden blijft de arbeidsinstroom van afgestudeerden nog achter bij de vraag. Nu de belangstelling voor de technische en andere bèta-opleidingen weer toeneemt, is het van groot belang dat de opleidingscapaciteit voor deze opleidingen aan de technische en andere universiteiten verder wordt uitgebreid.

Naast conjunctuur en structuur zal ook de demografie een rol gaan spelen. In veel sectoren is de vraag naar nieuwkomers niet het gevolg van een toenemende werkgelegenheid, maar vooral van een grote vervangingsbehoefte aangezien hier veel oudere medewerkers met pensioen gaan. Te lang is dit door het bedrijfsleven en de onderwijssector

onderschat, omdat de toename van de vervangingsvraag zich al veel eerder leek aan te dienen, maar steeds naar achteren werd geschoven omdat medewerkers later met pensioen gingen. Zo is de gemiddelde pensioneringsleeftijd in korte tijd met zo'n 3,5 jaar gestegen. Nu de rek er op dit punt uit lijkt te gaan, zal deze vervangingsproblematiek de komende jaren in veel sectoren steeds manifester worden.

Dit agendeert ook het grote belang om de duurzame inzetbaarheid van de beroepsbevolking te verbeteren en zo iedereen in staat te stellen langer door te blijven werken, wat zou voorkomen dat mensen al op betrekkelijk jonge leeftijd minder goed inzetbaar worden vanwege veranderingen in de gevraagde competenties. Om dit te realiseren moet er een *National Skills Agenda* komen, die zich uitstrekt van een adaptief initieel onderwijs tot een goede infrastructuur voor het levenslange leren. Deze Skills Agenda zal zich vooral moeten richten op de sterk toenemende werkgelegenheid in functies waarin men naast goede vaktechnische competenties moet beschikken over zowel een goed probleemoplossend vermogen als interpersonele vaardigheden (Fouarge, 2017).

Belangrijke aandachtspunten daarbij zijn het op peil houden van de inzetbaarheid van lageropgeleiden, flexkrachten en oudere medewerkers, het versterken van het leerklimaat in bedrijven, plus een vangnet dat het omscholen naar meer perspectiefrijke functies tot norm maakt.

LITERATUUR

ROA (2017) *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2022*. ROA Rapport, 2017/10.
Fouarge, D. (2017) *Veranderingen in werk en vaardigheden*. Oratie Universiteit Maastricht.

Begrotingsadvies en regeerakkoord versterken conjunctuurcyclus

Het advies van topambtenaren over het begrotingsbeleid in de Studiegroep Begrotingsruimte geldt als budgettair kompas tijdens de formatie. Maar in hoeverre laten de formerende partijen zich door dit advies leiden? En hoe procyclisch is het eigenlijk?

WIMAR BOLHUIS
Promovendus aan de Universiteit Leiden en plaatsvervangend directeur sociale zaken bij de Sociaal-Economische Raad

De Studiegroep Begrotingsruimte (SBR) is een bekende ambtelijke werkgroep die voor de Tweede Kamerverkiezingen advies uitbrengt over de begrotingsdoelstellingen en de begrotingsregels voor de komende kabinetsperiode. Het rapport heeft normaal gesproken veel invloed. De SBR-voorzitter wordt traditioneel door de informateur gevraagd om de politieke onderhandelaars te adviseren over het gewenste financieel-economisch beleid (Van Baalen en Van Kessel, 2016) en Nederlandse topambtenaren noemen de SBR een van de sterkste instituties om op persoonlijke titel invloed uit te oefenen op politieke beslissingen (Camps et al., 2003).

Het advies is invloedrijk omdat het gezien wordt als een technisch advies waarop politici zich in verregaande mate kunnen baseren (Craft en Howlett, 2012). Vanuit de wetenschappelijke hoek is er echter soms kritiek op het SBR-rapport, omdat het advies tot procyclisch begrotingsbeleid zou leiden, vooral in tijden van laagconjunctuur (De Haan et al., 1989; Heertje, 1997; Jacobs, 2013).

Om te zien of het SBR-advies inderdaad procyclisch is en of dat uitmaakt, onderzoek ik de relatie ervan met de conjunctuurcyclus en kijk ik in hoeverre het advies doorwerkt in het regeerakkoord. Ik richt me hierbij op de doelstelling voor het overheidssaldo ten opzichte van het bruto binnenlands product (bbp) vanaf 1989 en het houdbaarheidssaldo ten opzichte van het bbp vanaf 2006. Vanaf dan komen deze saldo's voor in het SBR-advies en in de daaropvolgende CPB-doorrekeningen van de regeerakkoorden, zie kader 1. Naast deze kwantitatieve doet de SBR ook kwalitatieve aanbevelingen. Die komen hier niet aan bod.

ADVIES OVER HET OVERHEIDSSALDO

Elk SBR-rapport adviseert om het overheidssaldo gedurende de kabinetsperiode te verbeteren of te stabiliseren; er is nooit een saldo-verslechtering geadviseerd. De zwarte lijn in figuur 1 laat de geadviseerde saldo-verbeteringen aan het einde van de kabinetsperiode zien. Ze duiden op een voorkeur voor 'veilige' begrotingsdoelstellingen bij de financieel-economische topambtenaren.

Tijdens een laagconjunctuur adviseert de SBR een saldoverbetering op middellange termijn. De outputgap geeft de stand van de conjunctuur weer. Als deze negatief is tijdens het eerste jaar van de kabinetsperiode, is het SBR-advies positief (zie figuur 1). Dit is een advies tot procyclisch begrotingsbeleid: een restrictief begrotingsbeleid bij een negatieve outputgap (Abbott en Jones, 2013). Tijdens een hoogconjunctuur, oftewel bij een positieve outputgap, adviseert de SBR een saldostabilisatie op middellange termijn. Dit is een advies tot neutraal begrotingsbeleid, niet anticyclisch of procyclisch. Er blijkt een

De SBR-rapporten doorgerekend door het CPB

KADER 1

De Studiegroep Begrotingsruimte bracht acht adviezen uit waarna het Centraal Planbureau (CPB) het erop volgende regeerakkoord doorrekende: *Naar gezonde overheidsfinanciën* (1989), *Naar een trendmatig begrotingsbeleid* (1993), *Op weg naar begrotingsevenwicht* (1997), *Stabiel en duurzaam begroten* (2001), *Vergrijzing en houdbaarheid* (2006), *Risico's en zekerheden* (2010), *Stabiliteit en vertrouwen* (2012) en *Van saldosturing naar stabilisatie* (2016).

In 1989 zond formateur Lubbers de CPB-doorrekening naar de Staten-Generaal. In 1994, 1998, 2002, 2007, 2010, 2012, 2017 maakte het CPB de doorrekening zelf openbaar. In 1986 werd de CPB-doorrekening van het regeerakkoord voor eerst met de Staten-Generaal gedeeld, maar had de SBR voor de verkiezingen geen adviesaanvraag van de minister van Financiën ontvangen: men vond het SBR-rapport uit 1983 recent genoeg.

duidelijke negatieve relatie tussen het SBR-advies voor het overheidssaldo en de conjunctuurcyclus. De correlatie tussen de SBR-adviezen en de outputgaps is $-0,75$.

Het ambtelijke SBR-advies blijkt een richtsnoer voor de politieke keuzes in formaties. Deze keuzes zijn zichtbaar in het regeerakkoord en Figuur 1 illustreert dat er een duidelijk verband bestaat tussen het door de SBR geadviseerde overheidssaldo en het besluit in het regeerakkoord. De cor-

relatie is $0,87$. Wel koersen regeerakkoorden in de regel op een minder stringente saldooverandering dan de SBR adviseert. Het gemiddelde verschil over de periode 1989–2017 is een $0,46$ procentpunt van het bbp kleinere saldoverbetering dan de SBR-adviseerde. Op basis van het door het CPB geraamde bbp voor 2018 is dit circa 3,5 miljard euro minder. Bij een SBR-advies tot saldoverbetering, in laagconjunctuur, kiest de politiek niet voor de volledige saldoverbetering. Bij een SBR-advies tot saldostabilisatie, in hoogconjunctuur,

kiest de politiek voor beperkte saldooverslechtering. Uitzondering op bovenstaande regels vormt het regeerakkoord van 2002, want toen dook de economie in de tijd die verstreek tussen het SBR-advies en het regeerakkoord in een recessie. Balkenende I besloot daarom tot extra ombuigingen (CPB, 2002). Formatiepartijen reageren dus op updates van de Middellangetermijnverkenning (MLT). De kabinetten nemen het procyclische SBR-advies in laagconjunctuur dus geheel of grotendeels over, maar in hoogconjunctuur wijken kabinetten ervan af. In laagconjunctuur besluiten formatiepartijen tot lastenverzwaringen en uitgavenbeperkingen, en in hoogconjunctuur tot lastenverlichtingen en uitgavenvergrotingen. Dat is ook te zien aan de negatieve correlatie van $-0,65$ tussen de geplande saldooverandering in regeerakkoorden en de outputgaps. Deze bevinding spoort met meerdere studies dat het Nederlandse begrotingsbeleid veelal procyclisch is, vooral in slechte economische tijden (Homan en Suyker, 2015; Buitter et al., 2006).

Nieuw is echter het bewijs in dit artikel dat de onderhandelaars aan de formatietafel in laagconjunctuur tot *minder* procyclisch begrotingsbeleid besluiten dan geadviseerd door de SBR, en dat ze in hoogconjunctuur juist tot *meer* procyclisch begrotingsbeleid besluiten.

De studiegroep heeft nog nooit een saldooverslechtering geadviseerd

relatie is $0,87$. Wel koersen regeerakkoorden in de regel op een minder stringente saldooverandering dan de SBR adviseert. Het gemiddelde verschil over de periode 1989–2017 is een $0,46$ procentpunt van het bbp kleinere saldoverbetering dan de SBR-adviseerde. Op basis van het door het CPB geraamde bbp voor 2018 is dit circa 3,5 miljard euro minder. Bij een SBR-advies tot saldoverbetering, in laagconjunctuur, kiest de politiek niet voor de volledige saldoverbetering. Bij een SBR-advies tot saldostabilisatie, in hoogconjunctuur,

ADVIES OVER HET HOUDBAARHEIDSSALDO

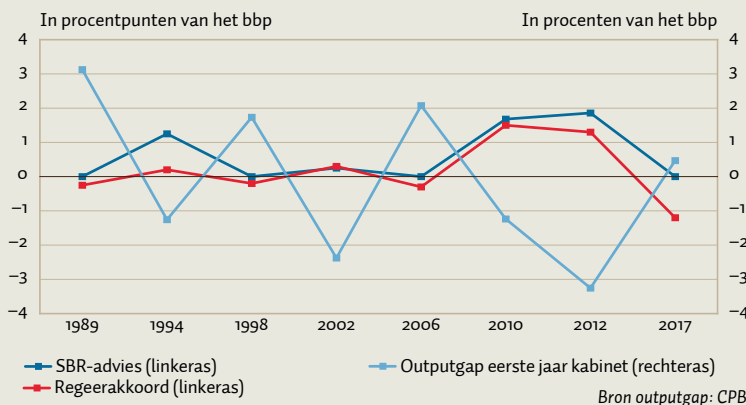
Figuur 2 suggereert dat de veranderingen in het houdbaarheidssaldo in de doorgerekende regeerakkoorden beperkter aansluiten bij de SBR-adviezen. Met overigens beduidend minder datapunten dan bij het overheidssaldo, blijkt er een lagere correlatie tussen beide van $0,69$. Opmerkelijker in het patroon van politieke keuzes ten aanzien van het houdbaarheidssaldo is echter de grote mate van ‘undershooting’ en ‘overshooting’ in individuele jaren. Deze dynamiek is niet zichtbaar voor het overheidssaldo, waar de onderhandelaars eigenlijk altijd besluiten tot een beperkte mate van ‘undershooting’. Het houdbaarheidssaldo in een regeerakkoord lijkt door andere factoren te worden bepaald dan door het SBR-advies.

Verdere analyse leert dat het houdbaarheidssaldo in een regeerakkoord sterk wordt bepaald door de keuzes in hetzelfde regeerakkoord ten aanzien van het overheidssaldo op middellange termijn. Figuur 3 illustreert dat als het overheidssaldo door beleidsmaatregelen verbetert, dit doorwerkt in een houdbaarheidswinst. Verslechtert het overheidssaldo op middellange termijn, dan werkt dit door in een houdbaarheidsverlies. De correlatie tussen beide is $0,98$. Terwijl SBR-ambtenaren voor het overheidssaldo en het houdbaarheidssaldo *afzonderlijke* adviezen opstellen, behandelen formatiepartijen de saldi *gezamenlijk*. De onderhandelaars werken van middellange termijn naar lange termijn – veranderingen in het houdbaarheidssaldo zijn via de structurele doorwerking in belangrijke mate bijvangst van het overheidssaldo. Hierdoor kan de geplande houdbaarheidswinst in regeerakkoorden ver boven het SBR-advies uitkomen, zoals in 2010 en 2012, terwijl de saldoverbetering op middellange termijn vrijwel altijd onder het SBR-advies blijft.

Omdat de formatiepartijen vooral naar het overheidssaldo kijken en aanpassingen daarin doorwerken op het

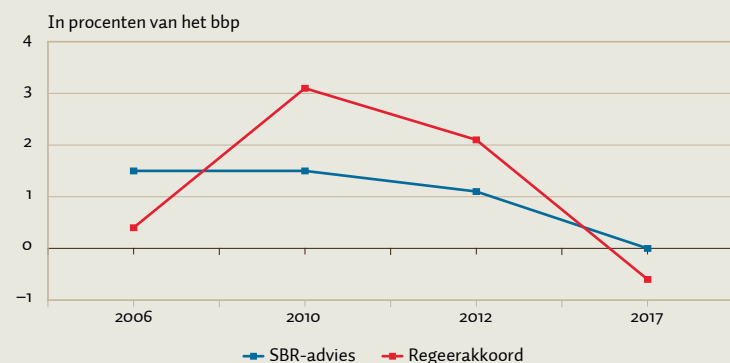
Verandering in het begrotingssaldo gedurende de kabinetsperiode en outputgap eerste jaar kabinet

FIGUUR 1

Verandering in het houdbaarheidssaldo

FIGUUR 2

houdbaarheidssaldo, kent het houdbaarheidssaldo vrijwel dezelfde procyclische patronen als het overheidssaldo. Figuur 3 laat zien dat de laagconjunctuur in 2010 en 2012 gepaard ging met relatief sterke houdbaarheidsverbeteringen. De hoogconjunctuur in 2006 en 2017, toen de overheidsfinanciën op middellange termijn zeer rooskleurig geraamd werden, leidde tot zeer beperkte houdbaarheidsverbetering of houdbaarheidsverslechtering.

Men kan concluderen dat de mate waarin formatiepartijen een SBR-advies tot houdbaarheidsverbetering opvolgen, *toeneemt* bij laagconjunctuur, zoals de literatuur voorspelt. Financieel-economische topambtenaren zijn vooral invloedrijk in crises, omdat er dan meer van economen wordt verwacht en er directe aanleiding is om de abstracte kennis van beleidseconomen om te zetten in beleid (Christensen, 2017). Ook zijn politici in crises bereidwilliger om hervormingen door te voeren (Alesina et al., 2006).

CONCLUSIE

Het SBR-advies voor het overheidssaldo is een politiek richtsnoer. Het blijkt echter duidelijk dat de ambtelijke advisering en de politieke besluitvorming sterk worden bepaald door de conjunctuurcyclus. In laagconjunctuur adviseert de SBR saldoverbetering. Dit is een procyclisch advies: restrictief begrotingsbeleid bij een negatieve outputgap. In hoogconjunctuur adviseert de SBR saldostabilisatie. Dit is een advies tot neutraal begrotingsbeleid bij een positieve outputgap.

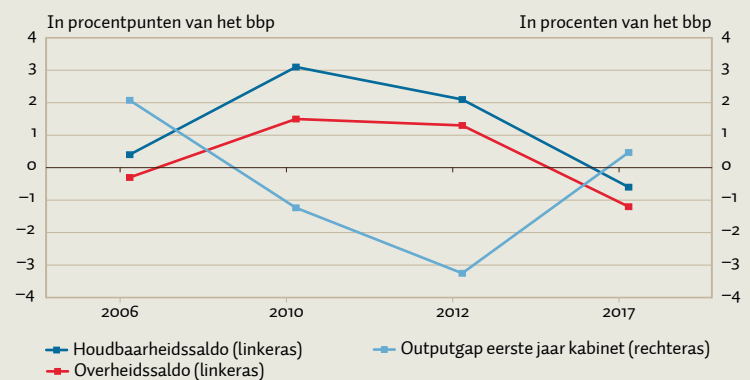
Maar formatiepartijen besluiten vrijwel altijd tot een minder restrictieve of meer expansieve saldoverandering op middellange termijn dan het SBR adviseert. Het gemiddelde verschil is 0,46 procentpunt bbp. In laagconjunctuur besluit de politiek tot minder procyclisch begrotingsbeleid dan geadviseerd door de SBR, in hoogconjunctuur tot meer procyclisch begrotingsbeleid. Alleen een onvoorziene, sterke verslechtering van de conjunctuur leidt ertoe dat formatiepartijen kiezen voor meer saldoverbetering dan in het SBR-advies staat.

Veranderingen in het houdbaarheidssaldo blijken via de structurele doorwerking vooral bijvangst van veranderingen in het overheidssaldo. Hoewel de SBR afzonderlijke adviezen voor deze saldi geeft, maakt de formatietafel juist een gezamenlijke politieke keuze. Daardoor kent het houdbaarheidssaldo, net als het overheidssaldo, een sterke verwevenheid met de conjunctuur. De mate waarin een SBR-advies tot houdbaarheidsverbetering wordt opgevolgd, neemt toe bij laagconjunctuur.

Deze resultaten betekenen dat de invloed van de conjunctuurcyclus op ambtelijke advisering en politieke begro-

tingskeuzes groot is. Wellicht is het mogelijke deze conjuncturele component te verminderen. Eerder beschreven De Jong en Tselms (2016) dat Zweden en Denemarken ons leren dat zichtbare, eenduidige begrotingsregels die op voldoende draagvlak kunnen rekenen, kunnen bijdragen aan een begrotingsbeleid dat minder procyclisch is.

Veranderingen in de saldo's in de regeerakkoorden en outputgaps eerste jaar kabinet **FIGUUR 3**

Bron outputgap: CPB

LITERATUUR

- Abbott, A. en P. Jones (2013) Procyclical government spending: a public choice analysis. *Public Choice*, 154(3-4), 243-258.
- Alesina, A., S. Ardagna en F. Trebbi (2006) Who adjusts and when? The political economy of reforms. *IMF Staff Papers* (special issue), 53, 1-29.
- Baalen, C. van, en A. van Kessel (red.) (2016) *Kabinetformaties 1977-2012*. Amsterdam: Boom.
- Buiter, W.H., S.C.W. Eijffinger, C.G. Koedijk et al. (2006) De verleiding van een opgaande conjunctuur. *Tijdschrift voor overheidsfinanciën*, 38, 153-163.
- Camps, M., L. van Geest en J. Vijlbrief (2003) Beleidseconomie binnen departementale muren. *ESB*, 88(4417), 28-30.
- Centraal Planbureau (2002) *Economische gevolgen van het Strategisch Akkoord 2003-2006*. CPB Document, 22.
- Christensen, J. (2017) *The power of economists within the state*. Stanford: Stanford University Press.
- Craft, J. en M. Howlett (2012) Policy formulation, governance shifts and policy influence: location and content in policy advisory systems. *Journal of Public Policy*, 32(2), 79-98.
- Haan, J. de, C. de Kam en C. Sterks (1989) Naar gezonde overheidsfinanciën? *ESB*, 74(3693), 134-142.
- Heertje, A. (1997) Begrotingsevenwicht in zicht. *ESB*, 82(4114), 555-556.
- Homan, E. en W. Suyker (2015) *Hoe anticyclisch is het Nederlandse discretionaire begrotingsbeleid?* CPB Achtergronddocument, 15 september.
- Jacobs, B. (2013) Coen Teulings en het Nederlandse macro-economische beleid. *TPEdigitaal*, 7(2), 7-15.
- Jong, J. de, en R. Tselms (2016) Begrotingslessen uit Zweden en Denemarken. *ESB*, 101(4734), 330-333.

In het kort

- ▶ In laagconjunctuur adviseert de Studiegroep Begrotingsruimte om te bezuinigen en in hoogconjunctuur om niets te doen.
- ▶ Het overheidssaldo in het regeerakkoord is gemiddeld 0,46 procentpunt bbp ruimer dan in het advies van de Studiegroep.
- ▶ Het houdbaarheidssaldo is belangrijk in het SBR-advies, maar speelt maar een beperkte rol tijdens de formatie.

Meer nodig dan schuldhulpverlening om uit de bijstand te komen

Het hebben van schulden kan het maatschappelijk participeren en succesvol re-integreren op de arbeidsmarkt flink belemmeren. Wat doen mensen wanneer hun schuldenlast plaatsmaakt voor de zekerheid van een vast, maandelijks te betalen bedrag gedurende drie jaar?

JORIEN VAN DER LAAN
Senior onderzoeker
aan de Hogeschool
van Amsterdam
(HvA)

ROELAND VAN GEUNS
Lector Armoede-
interventies aan
de HvA

In 2016 meldden zich in Nederland 89.300 personen bij de schuldhulpverlening. Daarbij kunnen er afspraken gemaakt worden met schuldeisers in de vorm van een betalingsregeling, een saneringskrediet of een schuldbemiddeling. Wanneer een schuldenaar en zijn schuldeisers tot een regeling komen via een schuldhulpverlening, dan is er sprake van een *minnelijk traject*. Als dit niet mogelijk blijkt, kan een schuldenaar bij de rechtbank een aanvraag doen voor een wettelijke regeling op basis van de *Wet schuldsanering natuurlijke personen* (Wsnp). De rechtbank besluit dan over toelating tot een dergelijke regeling, en de schuldeisers hebben zich hiernaar te voegen. In beide gevallen betaalt de schuldenaar maandelijks een bedrag aan zijn schuldeisers, en worden de schulden na een periode van drie jaar kwijtgescholden.

Ook voor uitkeringsgerechtigden op zoek naar werk kunnen schulden gevolgen hebben. Toch is er nog maar weinig bekend over wat schulden en deelname aan een schuldregeling voor effect hebben op het zoeken, solliciteren en behouden van werk. Het gaat dan over de 'arbeidsmarktorientatie' van uitkeringsgerechtigden: de mate waarin en de wijze waarop betrokkenen zich richten op hun (her)intrede in de arbeidsmarkt.

Wel blijkt uit eerder onderzoek dat de kans van UWV-uitkeringsgerechtigden op een succesvolle re-integratie in de arbeidsmarkt vermindert wanneer ze schulden hebben (Zwinkels en Guiaux, 2014). Op macroniveau gezien, blijkt daarnaast dat het investeren in schulddienstverlening loont

(Koning, 2014; Van Geuns et al., 2011), vooral omdat uitkeringsgerechtigden eerder uit een uitkering stromen als ze een schuldhulpverleningstraject hebben ingezet. Maar het is onbekend in precies welke gevallen dit effect optreedt. Daarom onderzoeken we wat de invloed van het toelaten tot een schuldregeling is op de arbeidsparticipatie van uitkeringsgerechtigden.

VERWACHTING

Op basis van de neoklassieke rationelekeuzetheorie verwachten we dat een schuldregeling alleen verandering teweegbrengt in de arbeidsmarktorientatie van uitkeringsgerechtigden als het arbeidsinkomen hun meer financiële ruimte oplevert. Dit is het geval bij een *saneringskrediet*, dat meestal verstrekt wordt door een gemeentelijke kredietbank. Daarbij gaan alle schuldeisers akkoord met een voorstel om, onder voorwaarde van finale kwijting, iemands schuld in een keer af te kopen tegen een bepaald percentage ervan. De schuldenaar heeft vanaf dat moment nog één resterende schuld bij die kredietbank, die hij of zij meestal in drie jaar moet aflossen. Men weet dus precies welk bedrag men voortaan maandelijks moet aflossen, en mag indien men meer gaat verdienen het meerdere behouden. Dit in tegenstelling tot *schuldbemiddeling*, waarbij gedurende de aflosperiode het bedrag nog kan toenemen of afnemen als gevolg van een inkomensstijging of -daling. Voor een *uitkeringsgerechtigde* levert schuldbemiddeling echter geen direct voordeel op, wat ook betekent dat de motivatie om werk te zoeken er niet door verandert.

De gedragsleer biedt een alternatieve hypothese die benadrukt dat gedrag en motivatie niet alleen beïnvloed worden door rationele kosten- en batenkeuzes, maar ook door omgevingsfactoren en onbewuste processen. Mensen die in armoede verkeren zijn vaak volledig gericht op het oplossen van het financiële tekort, en houden daardoor een beperkt cognitief vermogen over waardoor hun probleemoplossend vermogen, langetermijnvisie en controlegevoel

zijn verminderd. In een armoedecontext is het volgens de schaarstetheorie (Shah et al., 2012) voor mensen vaak moeilijk om van deze mentale gesteldheid los te komen. Daaruit volgt de hypothese dat op het moment dat een schuldregeling start – ongeacht of dit nu schuldbemiddeling of schuldsanering is – er een oplossing is voor het financiële probleem, waardoor er weer cognitieve ruimte ontstaat voor andere zaken.

Veel schuldeisers nemen aan dat mensen met een bijstandsuitkering sterker gemotiveerd zijn om werk te zoeken binnen de Wsnp-kaders dan binnen een minnelijke regeling. Die veronderstelling stoelt vermoedelijk onbewust op de rationelekeuzetheorie: schuldeisers gaan ervan uit dat bijstandsgerechtigde schuldenaren extra geprikkeld moeten worden om weer te gaan werken. Hierbij is de noodzakelijke stok achter de deur het toezicht door een rechter en een Wsnp-bewindvoerder. Omdat zij bij een minnelijke regeling afwezig zijn, stemmen schuldeisers daar lang niet altijd mee in. Vaak gaat de schuldenaar dan naar de rechter om tot een wettelijke schuldregeling te komen in het kader van de Wsnp. Die regeling verplicht bijstandsgerechtigden om alles te doen wat ze kunnen om een zo hoog mogelijk inkomen te verwerven. De gedachte is daarom dat bij een Wsnp-traject de uitstroom uit de bijstand groter zou zijn dan bij een minnelijk traject. We bespreken hier twee studies. De eerste vergelijkt de schuldsanering in Amsterdam met de schuldbemiddeling in Almere. De tweede vergelijkt de schuldsanering in Amsterdam met een Wsnp-traject in die stad. Figuur 1 illustreert de verschillende trajecten en tabel 1 de effecten hiervan op de motivatie om werk te zoeken.

STUDIE 1: DE MINNELIJKE SCHULDREGELING

In Almere wordt er gewerkt met schuldbemiddeling. Als het mensen lukt om het driejarige traject succesvol af te ronden dan vindt finale kwijting plaats, en bij extra inkomsten gedurende het traject wordt het aflossingsbedrag verhoogd. In deze situatie is dus het meer kunnen gaan aflossen waarschijnlijk de werkmotivatie van mensen.

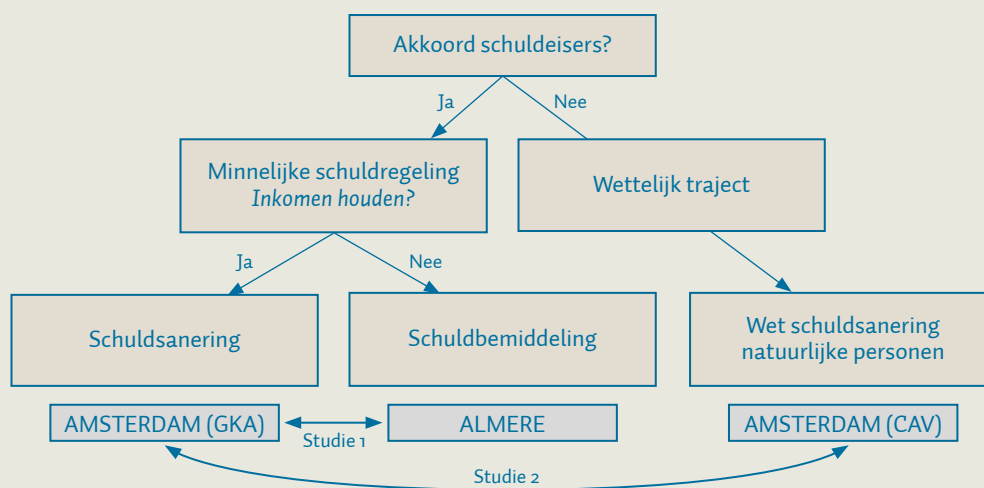
In Amsterdam wordt er daarentegen gewerkt met schuldsanering door de Gemeentelijke Kredietbank Amsterdam (GKA), die de oorspronkelijke schulden tegen een vooraf bepaald percentage (veelal tien à twintig procent) overneemt van de schuldeisers, met de afspraak dat deze de schuld finaal kwijtschelden. De schuldenaar krijgt dan een saneringskrediet, lost gedurende 36 maanden af en mag het extra geld dat verdiend wordt zelf houden.

Data en methoden

Er is een bestandsanalyse uitgevoerd – met geanonimiseerde bestanden van PLANgroep Almere en de afdeling Werk, Zorg en Inkomen van de gemeente Almere, plus de GKA en de RVE Werk en Inkomen in Amsterdam – om na te gaan of en in welke mate mensen na het starten van de schuldregeling nog afhankelijk zijn van een bijstandsuitkering. De bestanden bevatten gegevens omtrent de bijstandsgeschiedenis, en ook gegevens met betrekking tot de schuldbemiddeling van mensen die tussen 1 januari 2012 en 31 maart 2014 zijn toegelaten tot een schuldregeling en die bij aanvang daarvan een bijstandsuitkering ontvingen.

Ter aanvulling hebben we 27 schuldenaren in een minnelijke regeling geïnterviewd om te begrijpen wat hen na de

Schuldregelingen en hypothesen over het werkzoekend gedrag van schuldenaren **FIGUUR 1**

Verwacht effect op de motivatie om werk te zoeken **TABEL 1**

	Schuldsanering	Schuldbemiddeling	Wet schuldsanering natuurlijke personen
Rationelekeuzetheorie	+	+/-	
Gedragsleer	+	+	
Schuldeisers Wsnp	-	-	+

start van de schuldregeling motiveerde om te gaan werken en welke belemmeringen zij ondervonden bij het zoeken naar werk (Van der Laan en Van Geuns, 2016).

Resultaten

De uitstroom was in beide regelingen beperkt en verschilde nauwelijks tussen Amsterdam en Almere ($\chi^2 = 0,056, p = 0,8$). In Amsterdam hadden 689 personen (37 procent) die toegang kregen tot een schuldsaneringskrediet op dat moment een bijstandsuitkering, en werd deze bij 22,9 procent beëindigd, in de meeste gevallen doordat de bijstandsontvanger aan het werk ging (8,5 procent). In Almere ontvingen 65 personen (27,5 procent) een bijstandsuitkering, die bij 20 procent werd beëindigd. De meest voorkomende redenen hiervoor (7,7 procent) waren inkomsten uit werk of een uitkering vanwege ziekte. De verschillen in het aandeel bijstandsgerechtigden en de schuldomvang zijn mogelijk het gevolg van selectie-effecten. Het valt niet uit te sluiten dat schuldeisers in Almere eerder weigerden akkoord te gaan met een minnelijke regeling bij bijstandsgerechtigden omdat zij in dergelijke gevallen langer op hun geld moesten wachten – terwijl er bovendien ook een gerede kans was dat zij hun geld niet of slechts gedeeltelijk zouden krijgen. In Amsterdam kreeg deze zelfde groep hun geld al direct bij aanvang. Het geringere aandeel bijstandsgerechtigden in Almere kan ook deels verklaren waarom de gemiddelde schuld er hoger was (tabel 2).

Uit de interviews blijkt dat de redenen om wel of niet naar werk te gaan zoeken in beide steden vergelijkbaar zijn. De grote meerderheid van de geïnterviewden is gemotiveerd om te gaan werken, met name door de sociale en financiële voordelen van werk. Tevens geven veruit de meeste respondenten aan dat toelating tot de schuldregeling rust en ruimte bood doordat er veel druk van hen af viel.

Dat de meeste mensen uiteindelijk toch geen werk gingen zoeken, heeft te maken met onzekerheid over zowel het werk zoeken als hun mogelijkheden en kansen op de arbeidsmarkt. Een vrij grote groep respondenten gaf bovendien aan dat zij gezondheidsbelemmeringen ondervonden, zowel fysiek als psychosociaal, waardoor zij zich niet of minder in staat voelden om te gaan werken.

STUDIE 2: DE WETTELIJKE SCHULDREGELING

In de tweede studie is er vergeleken of in Amsterdam het aantal mensen dat, gedurende de wettelijke schuldsanering (Wsnp), vanwege verkregen werk geheel of gedeeltelijk uit de bijstand stroomde hoger was dan bij de minnelijke sanering. Omdat er geen landelijke cijfers bekend zijn over de mate waarin deze groep werk vond tijdens de wettelijke schuldsanering, hebben we dossieronderzoek gedaan bij een grote Wsnp-bewindvoerder in Amsterdam. Dit brengt beperkingen met zich mee wat betreft generalisatie naar andere gemeenten toe, omdat er vrij grote regionale verschillen zijn tussen zowel het aantal aanvragen als het aantal toekenningen van de Wsnp (Combrink-Kuiters et al., 2016). Wel kan dit onderzoek inzicht bieden in de vraag of de andere voorwaarden van de Wsnp, zoals een grotere druk op het verwerven van een zo hoog mogelijk inkomen, zouden leiden tot een fundamenteel hogere uitstroom uit de bijstand.

Data en methoden

Het dossieronderzoek is uitgevoerd onder 443 mensen die in 2013, 2014 en 2015 werden toegelaten tot de Wsnp en onder bewind stonden bij Stichting CAV in Amsterdam. In de dossiers zijn we nagegaan hoeveel mensen een bijstandsuitkering ontvingen ten tijde van de instroom in de Wsnp, bij welk deel van hen de bijstandsuitkering verlaagd werd wegens werkaanvaarding, en of zij al dan niet voldeden aan de sollicitatieverplichting die hun in het kader van de Wsnp werd opgelegd. Ten tijde van het dossieronderzoek (januari–mei 2016) waren de resultaten van het tweede halfjaar van 2015 nog niet bekend, waardoor er over deze periode geen uitspraken te doen zijn. Ook werden er zeven verkennende interviews gehouden met bijstandsgerechtigden die toegelaten waren tot de Wsnp.

Resultaten

Van de 443 personen ontving 37,7 procent op het moment van toelating tot de Wsnp een bijstandsuitkering. Dit aandeel is dus vrijwel gelijk aan het aandeel bijstandsgerechtigden in de groep die, in Amsterdam tijdens dezelfde periode, tot de minnelijke regeling werd toegelaten. De bijstandsuitkering werd voor twintig personen verlaagd (3,2 procent) of beëindigd (1,4 procent) vanwege werk. Bij de mensen die werden toegelaten tot de Wsnp was de te saneren totale gemiddelde schuld aanzienlijk hoger dan bij de mensen voor wie er een minnelijke regeling tot stand kwam: 79.080 euro tegen 14.573 euro. Vermoedelijk ligt de reden voor het niet tot stand komen van de minnelijke sanering bij de meerderheid van de eerste groep ook aan de hoogte van de schuld. Zekerheid daaromtrent hebben we echter niet.

Uit de Wsnp-interviews kwam ongeveer hetzelfde beeld naar voren als uit de interviews met de minnelijke groep. Alle respondenten waren vanuit zichzelf gemotiveerd om te gaan werken, en de meerderheid van de respondenten ervoer rust als gevolg van de start van het Wsnp-traject, hoewel sommige ook aangaven dat de rust er zeker nog niet was, mede vanwege de Wsnp-verplichtingen.

DISCUSSIE

Wanneer we de minnelijke schuldregeling vergelijken met de Wsnp, dan zien we op basis van de uitstroomaantallen

Personen met een bijstandsuitkering in een minnelijke schuldregeling, januari 2012 – maart 2014

TABEL 2

	Amsterdam	Almere
Ontvangt bijstandsuitkering	689 (37,0%)	65 (27,5%)
Gemiddelde schuld	14.573 euro	25.418 euro
Bijstandsuitkering beëindigd	158 (22,9%)	13 (20,0%)
Vanwege werk of een uitkering vanwege ziekte	59 (8,5%)	5 (7,7%)
N	1.861	236

Noot: In Almere werden beëindiging vanwege werk en beëindiging vanwege een uitkering of vanwege ziekte niet onderscheiden

geen verschil tussen de Wsnp- en de minnelijke groep. Het vooruitzicht dat aanvaarding van betaald werk direct tot hogere inkomsten zou leiden, bleek niet te resulteren in een verhoogde uitstroom uit de bijstand, zoals te verwachten zou zijn op basis van de rationelekeuzetheorie. Wel werd de alternatieve hypothese vanuit de gedragsleer (dat een schuldregeling cognitieve ruimte schept om naar werk te gaan zoeken), ongeacht de vorm van de schuldregeling, ten dele bevestigd.

In lijn met Koning (2014) zien we dat bijstandsgerechtigden met een schuldhulpverleningstraject nauwelijks vaker uitstromen naar werk dan gemiddeld het geval is binnen de bijstandspopulatie. We zien in ander onderzoek dat investeren in schulddienstverlening wel loont, omdat de uitstroom zonder die investering nog kleiner is (Zwinkels en Guiaux, 2014; Van Geuns et al., 2011). Dat deze uitstroom niet groter is, komt niet omdat deelnemers aan een minnelijke of wettelijke schuldregeling niet willen werken, maar vooral omdat ze niet weten hoe dat aan te pakken – en omdat er daarbij vaak ook nog sprake is van andere belemmeringen. Dat psychische en gezondheidsklachten een grote rol spelen bij het zoeken en behouden van werk, blijkt ook uit eerder onderzoek (Einerhard en Ravesteijn, 2017). Zoals te verwachten viel op basis van de schaarstetheorie (Shah et al., 2012), stellen schuldenaren dat zij weer ruimte hebben om na te denken over andere zaken – anders dan de financiële tekorten en de bijbehorende problemen met deurwaarders. Juist daarom zien wij mogelijkheden om specifiek voor deze groep te komen tot een uitgebreidere en effectievere ondersteuning, zowel voorafgaand aan als tijdens het saneringstraject.

Op basis van bovenstaande resultaten pleiten wij ervoor om een schuldhulpverleningstraject langs twee wegen sterk te bevorderen. Allereerst zouden schuldeisers sneller akkoord moeten gaan met een door de schuldhulpverlening voorgestelde schuldregeling; dit geldt des te meer voor bijstandsgerechtigden. Een saneringskrediet levert voor de schuldeiser snel duidelijkheid op over wat er nog terugbetaald gaat worden en geeft de schuldenaar rust. Voor de overheid en samenleving is het voordeel dat de uiteindelijke uitvoeringskosten vermoedelijk lager zijn. Ten tweede is er meer ondersteuning nodig om de belemmeringen bij bijstandsgerechtigde schuldenaren wat betreft arbeidsmarktparticipatie te verminderen. Dat kan door, direct na de toekenning van een schuldregeling, een op werk gericht coachings- en trainingstraject in te zetten, om zo de motivatie van de schuldenaar bij een concrete zoektocht naar werk te ondersteunen. Coaching helpt het zelfvertrouwen te verhogen, en de schuldenaar kan zo ook

kennis opdoen van het soort werk dat werkgevers bieden (WRR, 2017). De begeleiding en coaching zou verder kunnen bestaan uit ondersteuning bij het ontwikkelen van een dagelijks ritme, een structuur en een professioneel netwerk. Verder zou begeleiding en coaching geruuststelling kunnen bevorderen bij onzekerheden rondom de schuldenregeling en tevens begeleiding kunnen geven bij het zoeken en vinden van passend werk, ook wat betreft de fysieke of psychische belemmeringen.

Een voorbeeld van een training op dit gebied is het JOBS-trainingsprogramma (Vinokur et al., 2000; Vuori et al., 2002) dat zich richt op het verbeteren van de zoekvaardigheden, het vergroten van het zelfvertrouwen en op doorzettingsvermogen bij tegenslagen. Een ander voorbeeld dat vrij positieve resultaten heeft afgeworpen is de CareerSKILLS-training (Akkermans et al., 2015) voor carrièrerecompetenties die inzet op verbetering van de motivatie en van de praktische vaardigheden.

LITERATUUR

- Akkermans, J., V. Brenninkmeijer, W.B. Schaufeli en R.W.B. Blonk (2015) It's all about CareerSKILLS: effectiveness of a career development intervention for young employees. *Human Resource Management*, 54(4), 533–551.
- Combrink-Kuiters, L., S.L. Peters en C. Verkleij (2016) *Monitor Wsnp 2015: twaalfde meting over het jaar 2015*. Den Bosch/Den Haag: Raad voor Rechtsbijstand/CBS.
- Einerhard, M. en B. Ravesteijn (2017) Psychische klachten op de arbeidsmarkt. *ESB*, 102(4754), 481–483.
- Geuns, R. van, N. Jungmann, G. Kruis et al. (2011) *Schuldhulpverlening loont! Een onderzoek naar de kosten en baten van schuldhulpverlening*. Regioplan Publicatie, 2120. Rapport te vinden op www.divosa.nl.
- Koning, P. (2014) Door schuldhulpverlening uit de bijstand. *ESB*, 99(4677), 38–41.
- Laan, J. van der, en R. van Geuns (2016) *Schuldenvrij: de weg naar werk? Een onderzoek naar de vraag wat het volgen van een schuldregeling doet met het zoeken en vinden van betaald werk*. Amsterdam. Hogeschool van Amsterdam.
- Shah, A.K., S. Mullanathan en E. Shafir (2012) Some consequences of having too little. *Science*, 338, 682–685.
- Vinokur, A., Y. Schul, J. Vuori en R. Price (2000) Two years after a job loss: long-term impact of the JOBS program on reemployment and mental health. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1), 32–47.
- Vuori, J., J. Silvonon, A.D. Vinokur en R.H. Price (2002) The Työhön job search program in Finland: benefits for the unemployed with risk of depression or discouragement. *Journal of Occupational Health Psychology*, 7(1), 5–19.
- WRR (2017) *Weten is nog geen doen: een realistisch perspectief op redzaamheid*. Den Haag: WRR-Rapport, 97.
- Zwinkels, W. en M. Guiaux (2014) Schulden belemmeren terugkeer naar werk. *ESB*, 100(4722), 690–692.

In het kort

- ▶ Na toelating tot een vorm van schuldregeling stromen er weinig bijstandsgerechtigden uit naar werk.
- ▶ Er bestaat veel onzekerheid onder schuldenaren over hun mogelijkheden en kansen op de arbeidsmarkt.
- ▶ Ondersteuning is belangrijk om de belemmeringen wat betreft arbeidsmarktparticipatie van schuldenaren te verminderen.

Huizenprijzen en pensioenen bepalend voor vermogens van generaties

Nederlandse huishoudens zijn kwetsbaar voor schommelingen in financiële markten. Dat komt door de wijze waarop hun balansen zijn samengesteld: met veel hypotheekschuld en illiquide bezittingen in de vorm van huis en pensioen. Hierbij bestaan grote verschillen tussen generaties. Hoe ontwikkelen de balansen van huishoudens zich in de toekomst, en welk beleid kan de nadelen van lange balansen verkleinen?

MARK MINK

Senior econoom bij
De Nederlandsche
Bank (DNB)

MAARTEN VAN ROOIJ

Senior econoom bij
DNB

Nederlandse huishoudens hebben lange balansen, met hoge schulden en bezittingen in verhouding tot hun inkomen. Een belangrijke reden hiervoor zijn Nederlandse instituties die leiden tot een combinatie van hoge hypotheek en woningprijzen met hoge pensioenbeleggingen ter financiering van de opgebouwde pensioenaanspraken (Parlevliet en Kooiman, 2015). Voor alle Nederlandse huishoudens samen is het balanstotaal ongeveer gelijk aan vijf keer het bbp.

Vanuit welvaartspectief gezien hebben lange balansen als nadeel dat de Nederlandse economie – meer dan die van andere landen – een ‘hollen of stilstaan’-karakter vertoont. Zo leidt een daling van de huizenprijzen, zeker als daarbij veel woningen onder water komen te staan, tot lagere consumptieve bestedingen door woningeigenaren. En een waardedaling van de pensioenbeleggingen leidt sneller tot stijgende pensioenpremies vanwege het Nederlandse systeem van toegezegde pensioenuitkeringen. Omdat de bezittingen van huishoudens grotendeels illiquide zijn, moeten zij (het werknemersdeel van) dergelijke extra premies opbrengen uit het vrij besteedbare inkomen. Schommelingen van rentes en vermogensprijzen leiden hierdoor tot grote fluctuaties van de besparingen en de consumptie (Lukkezen en Elbourne, 2015). Deze macro-economische volatiliteit draagt niet bij aan financiële stabiliteit en is schadelijk voor de maatschappelijke welvaart.

In dit artikel schetsen wij welke factoren van belang zijn voor de ontwikkeling van de lange balansen van Nederlandse huishoudens. Wij besteden hierbij aandacht aan woningprijzen, pensioenopbouw en erfenissen, en sluiten af met enkele aanbevelingen voor beleid.

BASISPAD

Als vertrekpunt extrapoleren we de huidige balansen van huishoudens naar de toekomst, met behulp van een eenvoudige cohortanalyse. Deze analyse is gebaseerd op mechanische rekenregels die per generatiecohort (gedefinieerd aan de hand van het geboortjaar) het woningbezit, de hypotheekschuld, de woning- en huurprijzen, de huishoudensinkomens, de pensioenopbouw- en uitkeringen en de vrije besparingen uit inkomen extrapoleren naar de toekomst. Daarbij is verondersteld dat huishoudens overlijden bij het bereiken van de gemiddelde levensverwachting – die langzaam stijgt over de tijd – en hun vermogen nalaten aan hun kinderen. De resulterende balansstructuur heeft als toekomstvoorspelling weinig waarde, maar dient als basispad ter referentie bij de gevoeligheidsanalyses. Ondanks dat deze analyses met grote onzekerheid zijn omgeven en geen rekening houden met gedragsreacties, illustreren zij hoe de lengte en samenstelling van huishoudensbalansen worden beïnvloed door ontwikkelingen op belangrijke beleidsterreinen, zoals de woningmarkt en het pensioenstelsel.

Figuur 1 schetst een mogelijke balansstructuur van huishoudens in de verre toekomst (het jaar 2050). Deze vertoont grote overeenkomsten met de huidige situatie (DNB, 2012). Net als nu hebben jongeren relatief weinig vermogen vanwege hun hoge hypotheekschulden, terwijl ouderen veel vermogender zijn vanwege de afgeloste hypotheek op de eigen woning, de opgebouwde pensioenaanspraken en hun overige bezittingen (Kersten en Kok, 2016). Het geleidelijk aflossen van de hypotheek en de stijging van de huizenprijzen leidt ertoe dat de getoonde *loan-to-value*-verhouding (LTV-verhouding), die per leeftijdsgroep is berekend als de totale hypotheekschuld gedeeld door de totale woningwaarde, lager is voor oudere generaties.

WONINGPRIJSFLUCTUATIES

De ontwikkeling van de huizenprijzen heeft grote invloed op de lengte en samenstelling van de balansen van huishoudens. Figuur 2a brengt de gevolgen voor deze balansen in beeld van een woningprijsstijging van vijf procent per jaar, in plaats van drie procent in het basispad. Door deze hogere huizenprijsgroei stijgt voor alle generaties ook de hypotheekschuld. De balansen van huishoudens worden hierdoor langer.

Woningprijzen hebben zich in het verleden echter niet altijd gelijkmatig ontwikkeld. Zo was de gemiddelde prijsverandering in de tienjaarperiode van 1980–1989 gelijk aan –1 procent per jaar, terwijl de gemiddelde verandering in de twee daaropvolgende tienjaarperiodes gelijk was aan +9 respectievelijk +5 procent. Gecorrigeerd voor inflatie zijn de vergelijkbare percentages –4, +6 en +3 procent.

Dergelijke bewegingen in woningprijzen leiden tot grote verschillen in vermogen en LTV-verhoudingen tussen generaties. Figuur 2b illustreert dit aan de hand van een scenario waarin de woningprijzen in de eindsituatie gelijk zijn aan die in het basispad, maar in de tussentijdse jaren een crisis doormaken. De prijzen stijgen in dit scenario eerst tien procent per jaar gedurende tien jaar, vervolgens groeien zij gematigd met drie procent per jaar gedurende vijf jaar, en daarna dalen zij scherp met opgeteld veertig procent in vijf jaar.

Uiteindelijk komt in deze situatie de hypotheekschuld ten opzichte van de woningwaarde voor alle cohorten hoger uit dan in het basispad, omdat ieder cohort huishoudens bevat die op een – achteraf gezien – ongunstig moment een woning hebben gekocht. De LTV-stijging is het grootste voor generaties waarin veel huishoudens hun huis hebben gekocht vlak voordat de huizenprijzen begonnen te dalen. Voor het cohort veertigjarigen bedraagt deze in dit voorbeeld maar liefst vijftig procentpunt, zodat deze generatie stevig ‘onder water’ staat.

RENTE EN PENSIOENAANSPRAKEN

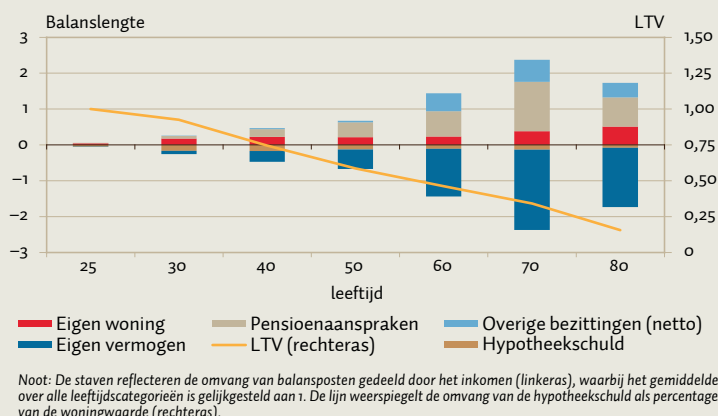
Behalve ontwikkelingen op de woningmarkt hebben ook ontwikkelingen op pensioengebied een belangrijke invloed op de balansen van huishoudens. Zo is in de afgelopen jaren de rentecurve die wordt gebruikt voor het verdisconteren van pensioenaanspraken aanmerkelijk lager komen te liggen.

Ter illustratie van de gevolgen van lagere rentes, laat figuur 2c zien wat er gebeurt bij een geleidelijk daling van de rente over de jaren, met in totaal twee procentpunt. (Bij een stijging van de risicovrije rente treden de tegengestelde effecten op.) Als gevolg van de rentedaling komen de verdisconteerde pensioenaanspraken aanzienlijk hoger uit dan in het basispad. Een daling van de discontovoet als gevolg van een daling van de risicovrije rente leidt dus tot een forse verlenging van balansen van huishoudens, zoals in de afgelopen decennia is gebleken. In het huidige systeem met toegezegde uitkeringen gericht op nominale zekerheid betekent dit dat de pensioenpremies moeten stijgen.

Een tweede ontwikkeling op pensioengebied is dat de pensioenopbouw is versoberd door een overgang naar middelloon-regelingen en beperking van maximale opbouwpercentages. Hier staat tegenover dat werknemers bij een stijgende pensioenleeftijd over meer jaren pensioen opbouwen dan voorheen.

Basispad balanssamenstelling Nederlandse huishoudens

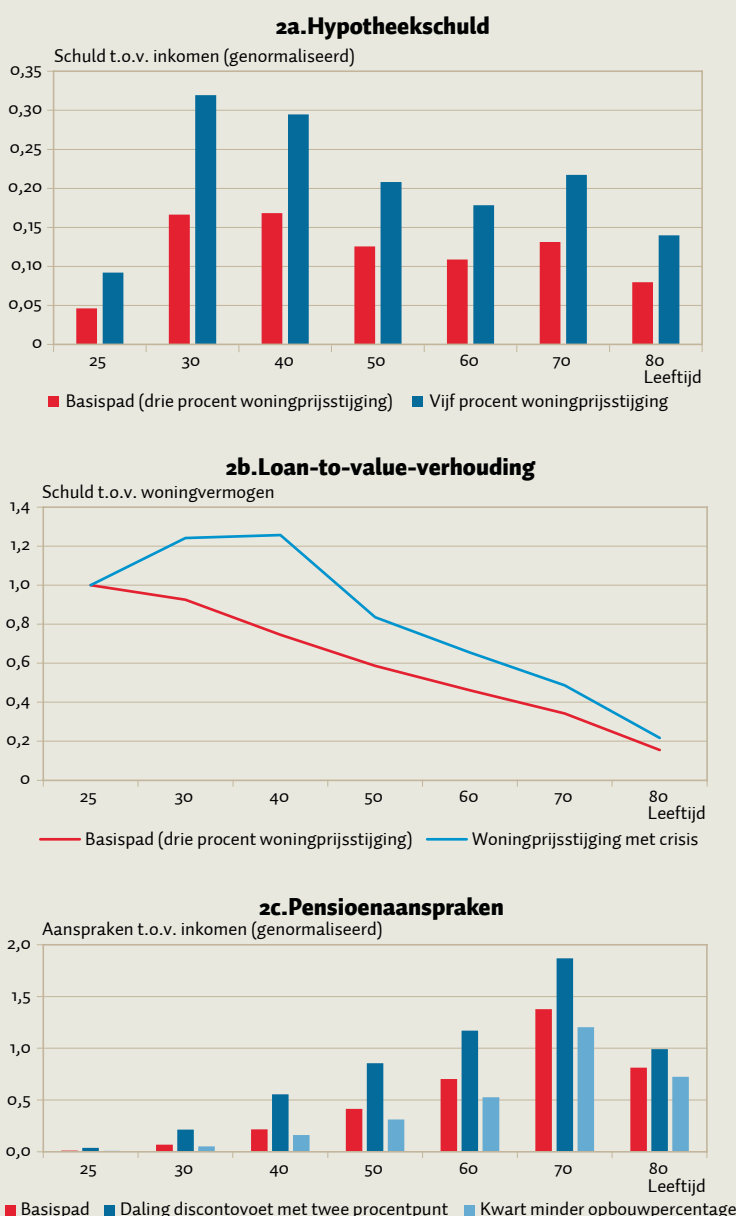
FIGUUR 1

Kijk voor de volledige balansen op <http://www.esb.nu/huizenprijzen-en-pensioenen-bepalend-2018>

Ontwikkeling hypotheekschuld, LTV en pensioen

FIGUUR 2

Ter illustratie van de gevolgen van versoberingen van de pensioenopbouw toont figuur 2c de balansen van huishoudens onder de aanname dat een kwart minder wordt opgebouwd. Dit heeft een matigend effect op de balanslengte, wat vooral te zien is bij de zestigjarigen in de figuur. De gevolgen van de verlaging van opbouwpercentages worden in de praktijk mogelijk gedempt doordat huishoudens vrijwillig bijsparen, zodat hun overige bezittingen hoger kunnen uitkomen.

DE ROL VAN ERFENISSEN

Bij het extrapoleren van balansen naar de toekomst valt op dat de netto overige bezittingen zich concentreren bij oudere generaties. De reden hiervoor is dat de levensverwachting toeneemt. Hierdoor overlijden generaties op steeds hogere leeftijd, zodat hun kinderen pas op latere leeftijd een erfenis ontvangen. Deze erfenissen bestaan uit de eigen woning en de overige bezittingen van de overleden generaties, dus exclusief pensioenaanspraken, en slaan neer in het overige vermogen van de ervende generaties.

In de praktijk zit er meer spreiding in het moment van overlijden dan aangenomen in de berekeningen. Zo geven ouderen bij leven al vermogen weg, bijvoorbeeld door gebruik te maken van de vrijstelling van de schenkbelasting (die in 2017 nog is verruimd tot 100.000 euro, onder voorwaarde dat de schenking door de ontvanger wordt aangewend voor de aankoop, de verbetering of het onderhoud van de eigen woning). Niettemin is de trend dat erfenissen hoger worden en op latere leeftijd worden ontvangen plausibel, wat in toenemende mate tot vermogensongelijkheid tussen oudere en jongere generaties kan leiden.

CONCLUSIES

De balansen van Nederlandse huishoudens zijn de afgelopen decennia mede gegroeid door de toename in het

pensioenvermogen en door sterk stijgende woningprijzen. Op hun beurt waren deze toenames mede een gevolg van ruime hypothecaire kredietverstrekking en dalende hypotheekrentes. Bij ongewijzigd beleid kunnen de balansen van Nederlandse huishoudens ook in de toekomst lang blijven, met daarbij grote verschillen tussen generaties. Zoals blijkt uit de cohortanalyse zijn de stijging en fluctuaties van huizenprijzen en de ontwikkeling van pensioenen hiervoor bepalende factoren. Bij de verdeling van vermogen tussen generaties gaan ook erfenissen bovendien een toenemende rol spelen.

Beleidsmakers hebben steeds meer aandacht voor de problematiek van lange balansen en de gevolgen voor de economie (DNB, 2012; SER, 2013; Parlevliet en Kooiman, 2015; Studiegroep Duurzame Groei, 2016). Om deze nadelige gevolgen te verminderen zijn verschillende beleidsinstrumenten beschikbaar.

Op het gebied van de woningmarkt kunnen fiscale subsidies voor hypothecaire schuldopbouw verder worden afgebouwd en LTI- (*loan-to-income*) en LTV-limieten worden verlaagd. Daardoor wordt de overmatige stijging van huizenprijzen en van hypotheeklasten tegengegaan, wat een matigende invloed heeft op de verlenging van balansen en op de druk die hoge hypotheeklasten uitoefenen op het besteedbare inkomen. Voor zover deze maatregelen ook de fluctuaties van huizenprijzen beperken, verminderen zij bovendien de invloed van toevalsfactoren op de vermogensverdeling tussen generaties.

Op het gebied van pensioenen kan de hoogte van de verplichte pensioenopbouw verlaagd worden. Zo is de verlenging van balansen in het verleden gedempt door de overgang van eindloon naar middelloon, de verlaging van opbouwpercentages en de beperking van de fiscale aftrekbaarheid van pensioenpremies voor hogere inkomens. Een lagere verplichte opbouw stelt huishoudens bovendien beter in staat om de verdeling van consumptie over de levensloop in te richten conform de eigen voorkeuren (Parlevliet en Kooiman, 2015).

Met het oog op een betere consumptiespreiding over de levensloop kan een meer gelijke fiscale behandeling van kinderen en kleinkinderen eraan bijdragen dat vermogen van oudere generaties al eerder in de levensloop ontvangen wordt. Daarnaast biedt het verhogen van de belasting op erfenissen, zoals bepleit door de werkgroep fiscaliteit van de Studiegroep Duurzame Groei (2016), ruimte voor het verlagen van de belasting op arbeidsinkomen. Op deze manier verschuiven de belastingbetalingen van huishoudens meer naar het einde van hun levensloop, terwijl de vermogensverdeling over deze levensloop gelijkmatiger wordt.

LITERATUUR

- DNB (2012) De vermogens van jong en oud. *DNBulletin*, 25 oktober.
- Kersten, K. en S. Kok (2016) Consumeren en sparen van huishoudens over de levensloop. *ESB*, 101(4740), 612–615.
- Lukkezen, J. en A. Elbourne (2015) De Nederlandse consumptie: goede tijden, slechte tijden. *CPB Policy Brief*, 2015/03.
- Parlevliet, J. en T. Kooiman (2015) De vermogensopbouw van huishoudens: is het beleid in balans? *DNB Occasional Studies*, 13-1.
- SER (2013) *Nederlandse economie in stabiel vaarwater: een macro-economische verkenning*. Rapport 19 april. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Studiegroep Duurzame Groei (2016) *Kiezen voor duurzame groei*. Rapport 6 juli. Den Haag: Ambtelijke Studiegroep Duurzame Groei.

In het kort

- ▶ Nederlandse instituties op het gebied van woningmarkt en pensioen leiden tot langere balansen van huishoudens.
- ▶ Wat betreft de woningmarkt kunnen fiscale subsidies voor hypothecaire schuldopbouw verder worden afgebouwd.
- ▶ Een verlaging van de verplichte pensioenopbouw kan balansen verkorten en de consumptiespreiding verbeteren.

ONTWERP

Eerder met AOW door minder pensioen op te bouwen

Overheid en werkgevers willen eindelijk vaart maken met modernisering van het pensioenstelsel, maar de vakbonden hikken aan tegen de te snelle verhoging van de AOW-leeftijd. Een vruchtbare uitruil is echter mogelijk, die ook nog goed is voor de dynamiek in de economie.

ED GROOT
Oud-redacteur van
het Financieele
Dagblad en oud-lid
van de Tweede
Kamer voor de PvdA

Het is een bizarre paradox. Nederland is wereldkampioen pensioensparen, er is geen land dat zo veel voor de oude dag opzij heeft gelegd. Toch is Nederland ook het land waar de pensioenleeftijd het hardst omhoog gaat. Al in 2021 bereikt de AOW-leeftijd 67 jaar. In het veel sneller vergrijzende Duitsland is dat pas in 2030. In Italië en Frankrijk, waar mensen langer leven dan in Nederland, ligt de pensioenleeftijd op respectievelijk 60 en 64 jaar.

De verhoging van de pensioenleeftijd treft laagopgeleiden en laagbetaalden in zware beroepen het hardst, zoals onlangs ook werd signaleerd door het Centraal Planbureau (Bolhaar et al., 2017). Hoe hoger de opleiding en het inkomen, hoe eerder men stopt met werken (Montizaan, 2017).

Dat heeft alles te maken met de financiële situatie (Smulders et al., 2017). Voor hoogbetaalde ouderen maakt de verhoging van de AOW-leeftijd weinig uit, zij hebben een pensioen opgebouwd, gespaard en mogelijkheden om na pensionering fiscaal vriendelijk bij te klussen. Voor laagbetaalden daarentegen is de AOW het hoofdbestanddeel van het inkomen; voor hen is doorwerken tot de AOW-leeftijd de enige optie. In de praktijk lukt dat lang niet altijd. Er is dan ook toenemende armoede bij 60-plussers die geen baan kunnen vinden en geen recht meer hebben op een werkloosheidsuitkering (CBS, 2018).

Met langer doorwerken is op zich niets mis. Werk is goed voor de eigenwaarde en sociale contacten, en het houdt lichaam en geest fit. Het hangt er dan wel van af wat voor werk je doet. Een breed gedeelde mening is dat hoe zwaarder en/of ongeschoolder het werk is, hoe eerder men zou moeten kunnen stoppen. Temeer omdat laaggeschoolden gemiddeld eerder beginnen te werken en ongeveer zeven jaar korter leven dan hoogopgeleiden.

Dat laagopgeleiden later met pensioen gaan, is niet alleen in sociaal opzicht problematisch, maar ook economisch gezien contraproductief. Op de arbeidsmarkt is er immers sprake van toenemende schaarste aan hoogopgeleiden en hardnekkige werkloosheid onder laagopgeleiden. Het Nederlandse pensioensysteem versterkt nog eens deze onevenwichtigheid. Juist schaarse, hoogproductieve mensen moeten gestimuleerd worden om het langst te blijven werken en belasting te blijven betalen. Dat levert bovendien voor de schatkist veel meer op dan om mensen met een lage opleiding die vaak minder gezond zijn nog een tijdje te laten doorwerken.

VOORSTEL

Er zijn dus twee kernproblemen. Het eerste probleem is dat de AOW-leeftijd te snel stijgt, vooral voor laagopgeleiden. Het tweede is dat hoogopgeleide werknemers te veel verplicht sparen. Boven de zestig komen ze daardoor ongewild in de verleiding om eerder te stoppen met werken, terwijl ze op jongere leeftijd vaak krap bij kas zitten – met name als ze in het spitsuur van het leven een huis kopen en kinderen krijgen (Parlevliet en Kooiman, 2015).

Mijn voorstel is om deze twee problemen tegelijk aan te pakken door de fiscale aftrekbaarheid van pensioenpremies te beperken tot de loongrens van de sociale verzekeringen (de aftopping), en dan met de opbrengst daarvan de AOW-leeftijd te verlagen ten opzichte van het huidige tijdspad van geleidelijke verhoging. Het mooie is dat de oplossing van het ene probleem het andere betaalt.

Hoogopgeleiden gaan sinds kort eerder met pensioen dan laagopgeleiden

Aftopping

De aftopping levert de schatkist een dikke twee miljard per jaar euro op. De aftoppingsgrens van de sociale verzekeringen ligt in 2018 op 54.614 euro, dus ongeveer op anderhalf modaal. Het Ministerie van Financiën (2017) berekende eerder dat aftopping tot de grens van 60.000 euro 1,7 miljard oplevert. Omdat er veel inkomens tussen 54.614 en 60.000 euro zijn, is een opbrengst van twee miljard een veilige schatting.

Het gevolg van de aftopping van de fiscale aftrekbaarheid zal zijn dat pensioenfondsen zullen stoppen met nieuwe pensioenopbouw boven de loongrens, want dat wordt dan te duur. De uitwerking moet zodanig zijn dat voor werknemers die boven de loongrens verdienen het vrijvallende deel van de pensioenpremie wordt uitgekeerd als brutoloon.

Hoogbetaalde werknemers krijgen hierdoor op korte termijn meer te besteden. Dat is goed voor de werkgelegenheid en economie. Ook bouwen zij minder pensioen op en daardoor ontstaat vanzelf een prikkel om langer door te werken – dat is precies de bedoeling.

Voor werkgevers maakt het aftoppen van de pensioenpremie niets uit: de totale loonkosten veranderen niet en hun hogerbetaalde werknemers zullen eerder blij zijn met hun hogere besteedbare inkomen. Voor de vakbonden creëert het aftoppen ruimte voor hun zo gewenste lagere AOW-leeftijd.

Minder hoge pensioenen betekent uiteraard in de verre toekomst bij uitkering ook lagere belastingopbrengsten. De opbrengst van twee miljard euro van de aftopping is dus niet structureel. Per saldo resteert er echter voor de schatkist een aanzienlijk voordeel van enkele honderden miljoenen

Opt-out-alternatief

In plaats van de fiscale aftrekbaarheid af te toppen, kan men ook slechts de *verplichting* voor werknemers schrappen om pensioen op te bouwen boven de grens van 54.614 euro. Daarmee kunnen werknemers met een brutoloon boven deze grens zelf kiezen of ze meer willen sparen voor hun pensioen of een hoger brutoloon willen ontvangen. Volgens het Ministerie van Financiën (2017) zal ruim een derde van de werknemers voor deze opt-out kiezen. Beperking van de pensioenplicht tot de inkomensgrens van 60.000 euro levert aldus nog altijd

640 miljoen euro per jaar op aan extra belastinginkomsten door minder fiscale aftrek van de pensioenpremie. Een veilige schatting is dat dit bedrag oploopt tot ruim 750 miljoen als de grens verder wordt verlaagd tot 54.614 euro, de loongrens voor de sociale verzekeringen. Daarmee kan nog steeds het tijdspad naar een hogere AOW-leeftijd flink worden vertraagd.

Een nadeel van het schrappen van de verplichting om op te bouwen boven de inkomensgrens is het selectie-effect. In het bestaande stelsel van tijdsevenre-

dige pensioenopbouw betalen jongeren 'te veel' premie en ouderen 'te weinig'. Vooral voor jonge werknemers met inkomens boven de loongrens is het in het huidige stelsel daarom aantrekkelijk om minder voor hun pensioen te sparen. Als zij hier gemiddeld vaker voor kiezen, ondergraaft dat de solidariteit in het stelsel. Mocht de pensioenopbouw actuariael *fair* worden, conform de ambitie in het regeerakkoord, dan verdwijnt dit nadeel weer.

KADER 1

euro's, omdat pensioenpremies gemiddeld tegen een hoger tarief worden afgetrokken dan ze bij uitkering worden belast. Die ruimte kan worden gebruikt om de franchise te verlagen. Dat zorgt voor meer pensioenopbouw, met name voor lage inkomens.

AOW-leeftijdsverlaging

De fiscale aftrekbaarheid van pensioenpremies aftoppen levert ruim voldoende middelen op voor dekking. Met twee miljard euro kun je het tijdpad naar een hogere AOW-leeftijd aanzienlijk vertragen, het Ministerie van Financiën hanteert een vuistregel van één miljard euro per half jaar vervroeging van de AOW-leeftijd.

Mijn voorstel is om het huidige tijdpad – waarin de AOW-leeftijd vanaf nu in drie jaar tijd vier maanden per jaar stijgt, en in 2022 nog eens drie maanden – te vervangen door een jaarlijkse stijging van de AOW-leeftijd met één maand per jaar. In 2022 kom je dan uit op 66 jaar en vier maanden. Dat is bijna een jaar eerder (elf maanden) dan bij het huidige tijdpad het geval is.

Zo krijgt de samenleving meer tijd om te wennen aan langer doorwerken. Bovendien is een AOW-leeftijdsverhoging van een maand per jaar een eenvoudige regel, die maatschappelijk beter uit te leggen is dan de grote stappen ineens. Op lange termijn vallen de kosten weer weg, want uiteindelijk wordt de koppeling van de AOW-leeftijd aan de stijgende levensverwachting toch nog bereikt. Bij één maand verhoging per jaar komt de AOW-leeftijd in 2030 uit op 67 jaar, en loopt Nederland in de pas met Duitsland.

BEZWAREN

Aftopping van de fiscale aftrekbaarheid is jaren geleden al eens geopperd door de Commissie-Goudswaard (2010). De terechtte vraag is waarom het daarbij is gebleven. Het antwoord is dat sociale partners er niet aan willen. Voor de werkgevers telt zwaar dat de leidinggevendenden in hun achterban een forse fiscale aftrekpost verliezen. Aan vakbondszijde vreest men precedentwerking: de angst dat, als de loongrens voor verplicht pensioensparen eenmaal gaat schuiven, die vroeger of later nog verder omlaag gaat. En ook speelt mee dat de pensioenpotten minder hard zullen groeien. Dat is geen fijn vooruitzicht voor de door de sociale partners bestuurde fondsen.

Het zijn stuk voor stuk geen sterke argumenten. Er is geen deugdelijke economische onderbouwing om pensioen zo zwaar fiscaal te subsidiëren als nu gebeurt. De angst voor precedenten is ongegrond, want de loongrens voor de werknemersverzekeringen staat al tientallen jaren buiten discussie. Als de fiscale aftrekbaarheid van pensioenpremies daarbij aansluit wordt die grens alleen maar robuuster. Er komt

dan één logische grens waaronder de overheid verzekerden verplicht stelt voor ziekte, werkloosheid en ouderdom. Het is de grens waarbij de overheid werknemers beschermt tegen hun eigen kortzichtigheid.

Zwak of niet, de realiteit is dat deze argumenten ertoe doen bij de besluitvorming in onze polder. Om eraan tegemoet te komen, is ook een mildere variant denkbaar (zie kader 1).

TOT BESLUIT

Het regeerakkoord vermeldt de ambitie om 'begin 2018' over de toekomst van het pensioenstelsel tot een alomvattend akkoord in de SER te komen. De kans dat dit lukt lijkt klein. De vakbonden staren zich blind op vroegpensioenregelingen voor zware beroepen, maar die vormen een uitvoeringstechnisch moeras (Kok et al., 2018).

Toch moet er wat gebeuren. Nog eens een hele kabinetsperiode in de modder blijven steken is geen optie. Het kabinet zal dan, zoals dat heet, 'zijn eigen verantwoordelijkheid moeten nemen.' Des te belangrijker is het dan om met een pakket te komen dat door de samenleving wordt omarmd. Mijn alternatief – en zeker de opt-out-variant uit kader 1 – voldoet daaraan. Weinig mensen zullen tegen wat meer vrijwilligheid zijn bij het pensioensparen als dit niet leidt tot verlies van fiscale aftrek. Een aanpassing van het tijdpad om de AOW-leeftijd minder snel te verhogen zal maatschappelijk bijval oogsten en belooft een Museumplein dat leeg blijft.

LITERATUUR

Bolhaar, J., R. Dillingh en D. van Vuuren (2017) *Langer doorwerken: keuzes voor nu en later*. CPB Policy Brief, 2017/10.

CBS (2018) *Armoede en sociale uitsluiting 2018*. Rapport, 17 januari.

Commissie-Goudswaard (2010) *Een sterke tweede pijler: naar een toekomstbestendig stelsel van aanvullende pensioenen*. Advies aan minister Donner. Kamerstuk 30413, 139.

Kok, L., M. Lammers, A. van Soest en B. ter Weel (2018) *Vroegpensioenregelingen voor zware beroepen*. ESB, 103(4758), 78–81.

Ministerie van Financiën (2017) *Ombuigings- en intensiveringslijst 2017*. Document te vinden op www.rijksoverheid.nl.

Montizaan, R. (2017) *Lageropgeleiden werken langer door dan hogeropgeleiden*. ESB, 102(4750): 294.

Parlevliet, J. en T. Kooiman (2015) *De vermogensopbouw van huishoudens: is het beleid in balans?* DNB Occasional study, 13-1.

Smulders, P., S. van den Bossche en S. van den Heuvel (2017) *Veel werknemers willen eerder stoppen met werken dan overheid beoogt*. ESB, 102(4756), 592–594.

In het kort

- ▶ De AOW-leeftijd gaat te snel omhoog, vooral voor laag-betaalden.
- ▶ Hoogopgeleiden worden fiscaal gestimuleerd te vroeg te stoppen met werken.
- ▶ Ruil lagere AOW-leeftijd uit tegen minder fiscale aftrek van pensioenpremies.

Betere werkloosheidsramingen met tijdreeksmodellen

Veel instituten ramen de werkloosheid met een economisch model dat de structuur van de economie beschrijft. Tijdreeksmodellen die puur gericht zijn op het goed weergeven van de datakarakteristieken zijn echter ook goede voorspellers, vooral voor de korte termijn. Kunnen zij de werkloosheidsraming verbeteren?

YVONNE ADEMA
Wetenschappelijk
medewerker bij het
Centraal Planbureau
(CPB)

BAS SCHEER
Wetenschappelijk
medewerker bij het
CPB

Na het uitbreken van de financiële crisis in 2009 is het verschil tussen het geraamde en gerealiseerde werkloosheidspercentage aanzienlijk (figuur 1). Dit is vervelend omdat deze ramingen bijvoorbeeld worden gebruikt door beleidsmedewerkers om de uitkeringsuitgaven te begroten.

De ramingen van het Centraal Planbureau (CPB) zijn gebaseerd op een structureel macro-economisch model (SAFFIER II) in combinatie met *expert opinion*. Collega-instituten (De Nederlandsche Bank, OESO en de Europese Commissie) maakten vergelijkbare ramingen met vergelijkbare voorspelfouten (Butler et al., 2017). We onderzoeken daarom of de werkloosheid met tijdreeksmodellen nauwkeuriger geraamd kan worden. Als benchmark gebruiken we de ramingen die het CPB vier keer per jaar maakt. Hierbij kijken we maximaal acht kwartalen vooruit. De nieuwe tijdreeksmodellen gaan we gebruiken om de *expert opinion* in de CPB-raming te ondersteunen en zo bij te dragen aan een betere kortetermijnraming van de werkloosheid.

ONDERZOCHE TE MODELLEN

We hebben vier tijdreeksmodellen ontwikkeld die direct het werkloosheidspercentage voorspellen: een regressiemodel op basis van Okun, een Bayesiaans VAR-model (BVAR-model) en twee stromenmodellen, één met twee staten (werkloos en werkzaam) en één met drie staten (werkloos, werkzaam en niet-participerend). Ook combineren we de voorspellingen van de verschillende modellen.

Voor elk van de modellen schatten we verschillende specificaties met CBS-kwartaaldata vanaf het tweede kwartaal van 2003 tot en met het eerste kwartaal van 2017. Het eerste deel van deze periode (2003K2–2010K4) gebruiken we om de tijdreeksmodellen te schatten en de best presterende specificaties te selecteren. In de daaropvolgende periode (2011K1–2017K1), de testperiode, toetsen we de voorspelkwaliteit van deze modellen ten opzichte van de huidige CPB-ramingen. We kijken naar de voorspelkwaliteit tot zeven kwartalen vooruit. De testperiode bestaat uit

maximaal 25 observaties. Hierdoor moet de verbetering in voorspelkwaliteit aanzienlijk zijn om een statistisch significant resultaat op te leveren. Zie Adema et al. (2018) voor de details van de schattingen, waaronder een overzicht van de voorspelvariabelen in de directe BVAR en de stromenmodellen.

De wet van Okun

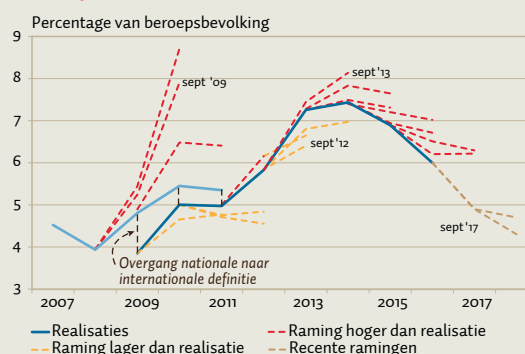
Uitgangspunt bij de wet van Okun is dat als de groei van het bruto binnenlands product (bbp) toeneemt de werkloosheid daalt. Op basis van het onderzoek van Gordon (2010) en Ball et al. (2017) schatten we het verband tussen werkloosheid en het bbp met een eenvoudig regressiemodel. In deze methode worden alleen het bbp en de voorgaande werkloosheidscijfers gebruikt om de werkloosheid te voorspellen. Hierdoor is dit model makkelijker te interpreteren dan de andere tijdreeksmodellen die we gebruiken.

Bayesiaans VAR-model (BVAR)

Dit tijdreeksmodel maakt gebruik van een groot aantal *leading*-variabelen om de werkloosheid te voorspellen. Het aantal openstaande vacatures, consumentenvertrouwen en aantal ontslaanvragen zijn voorbeelden van zulke *leading*-variabelen. Door de grote hoeveelheid variabelen en ingewikkelde manier van schatten zijn BVAR-modellen moeilijk te interpreteren. Zo is het individuele effect van een *leading*-variabele op het voorspelde werkloosheidspercentage lastig te achterhalen.

Werkloosheidsramingen CPB ten opzichte van realisaties

FIGUUR 1

Noot: Dit zijn realisaties ten tijde van de laatste raming, gecorrigeerd voor latere CBS-revisies

Bron: MEV- en CEP-publicaties

Verdere analyse is
te vinden in Adema
et al. (2018)

Stromenmodellen

Bij de stromenmodellen voorspellen we eerst de stromen van en naar de werkloosheid. Vervolgens worden deze stromen gebruikt om het niveau van de werkloosheid te ramen. Zie ook Barnichon en Nekarda (2012) en Barnichon en Garda (2016). We doen dit zowel op basis van twee staten (werkloos en werkzaam) als drie staten (werkloos, werkzaam en niet-participerend). Voor het voorspellen van de stromen gebruiken we VAR- en BVAR-modellen.

Combinatievoorspelling

Ten slotte combineren we deze vier modellen door het gemiddelde te nemen van de werkloosheidsvoorspellingen van de best presterende specificaties. Dit is de combinatievoorspelling. Een combinatie verkleint de voorspelfouten als deze van de individuele modellen niet allemaal hetzelfde teken hebben. De fouten van de individuele modellen heffen elkaar dan deels op.

KLEINERE KORTETERMIJVOORSPELFOUTEN

In figuur 2 staan de resultaten van de best presterende specificaties van de vier modellen naast die van de combinatievoorspelling en de huidige CPB-ramingen. Het Okun-model voorspelt de werkloosheid niet beter dan de huidige CPB-methode. De voorspelfouten van dat model zijn voor elke voorspelhorizon groter dan die van de CPB-ramingen. Dit relatief simpele regressiemodel, dat alleen de historische reeksen van werkloosheid en bbp gebruikt, is te eenvoudig om de werkloosheidsontwikkeling te vatten.

Het directe BVAR-model, dat veel meer verklarende variabelen meeneemt, levert wel betere voorspellingen op. Tot vijf kwartalen vooruit zijn de voorspelfouten kleiner dan die van de gebruikelijke raming en bij twee, drie en vijf kwartalen vooruit is dat significant.

De stromenmodellen die de arbeidsmarktstromen voorspellen met een BVAR, maken ook kleinere fouten dan de CPB-raming. Het driestatenmodel presteert tot vier kwartalen vooruit beter, en het tweestatenmodel tot drie kwartalen vooruit. De voorspelfouten van het driestatenmodel zijn echter alleen significant kleiner bij voorspellingen van één en twee kwartalen vooruit, en de voorspelfouten van het tweestatenmodel alleen bij twee en drie kwartalen vooruit.

Het Okun-model voorspelt duidelijk het slechtst. Daarom hebben we de combinatievoorspelling zonder het Okun-model uitgevoerd, en vergelijken we in tabel 1 de combinatieraming zonder Okun, die bestaat dus uit het directe BVAR-model en de stromenmodellen, met de CPB-raming. De voorspelfouten zijn één tot en met drie kwartalen vooruit significant kleiner dan die van de CPB-raming.

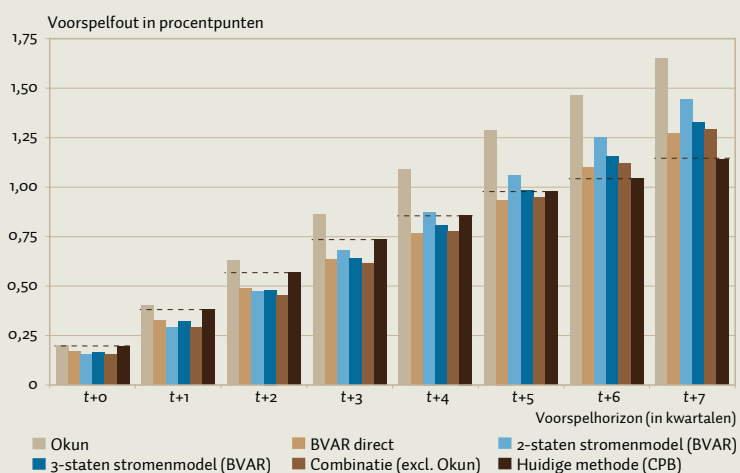
CONCLUSIE

Het BVAR-model en de twee stromenmodellen blijken waardevol bij het voorspellen van de werkloosheid op korte termijn. De combinatie van voorspellingen van deze drie tijdreeksmodellen verkleint de voorspelfouten tussen één en drie kwartalen vooruit met 15 à 25 procent (0,1 procentpunt). Daarna is de combinatievoorspelling nog steeds beter dan de huidige CPB-raming, maar het verschil is niet meer statistisch significant. Vanaf zes kwartalen vooruit zijn de CPB-ramingen beter dan die van de onderzochte methoden.

De nieuwe tijdreeksmodellen gaan we gebruiken om de *expert opinion* te ondersteunen. Zo kunnen ze bijdragen aan een betere kortetermijnraming van de werkloosheid. De nieuwe modellen vervangen het huidige macromodel niet, omdat het CPB, naast de werkloosheid, nog meer variabelen moet ramen.

Gemiddelde voorspelfout tijdreeksmodellen

FIGUUR 2

Significantie verbetering gemiddelde voorspelfout combinatie-raming exclusief Okun t.o.v. CPB-raming

TABEL 1

Procentpunten	t+0	t+1	t+2	t+3	t+4	t+5	t+6	t+7
CPB-ramingen	0,20	0,38	0,57	0,74	0,86	0,98	1,04	1,14
Combinatie	0,15	0,29*	0,45**	0,62**	0,78	0,95	1,12	1,29
Observaties	25	24	23	22	21	20	14	9

Noot: Significantie op basis van een gepaarde eenzijdige t-toets van het verschil met de CPB-raming
 ** Significant op respectievelijk tien- en vijfprocentniveau

LITERATUUR

- Adema, Y., K. Folmer, H. van Heuvelen, S. Kuijpers, R. Luginbuhl en B. Scheer (2018) Voorspellen van de werkloosheid: kan het beter? CPB Achtergronddocument, maart 2018.
- Ball, L., D. Leigh en P. Loungani (2017) Okun's law: fit at 50? *Journal of Money, Credit and Banking*, 49(7), 1413–1441.
- Barnichon, R. en P. Garda (2016) Forecasting unemployment across countries: the ins and outs. *European Economic Review*, 84, 165–183.
- Barnichon, R. en C. Nekarda (2012) The ins and outs of forecasting unemployment: using labor force flows to forecast the labor market. *Brookings Papers on Economic Activity*, Herfst 2012, 83–131.
- Butler, B., D. van Dijk en A. Stokman (2017) Voorspellers onderschatten cycliciteit economie, *ESB* 102(4755): 552-555.
- Gordon, R.J. (2010) Okun's law and productivity innovations. *The American Economic Review*, 100(2), 11–15.

In het kort

- ▶ Tijdreeksmethoden verbeteren de werkloosheidsraming de eerste drie tot vijf kwartalen vooruit met 15 à 25 procent.
- ▶ Deze methoden zullen de huidige werkloosheidsramingen bij het CPB gaan ondersteunen, maar niet vervangen.

Nieuws over bezuinigingen heeft rente op obligaties gedrukt

Achtereenvolgende kabinetten hebben tussen 2009 en 2013 voor 53 miljard euro aan maatregelen genomen om het begrotingstekort terug te dringen. In de aanloop naar de bezuinigingen is daarover veel nieuws naar buiten gekomen. Hoe reageren beleggers op aankondigingen en nieuwsberichten over bezuinigingen?

JASPER DE JONG

Senior econoom bij
De Nederlandsche
Bank (DNB)

REBEKKA TSELMS

Econoom bij DNB

Achtereenvolgende kabinetten voerden verschillende bezuinigingen en lastenverzwaringen door nadat het begrotingssaldo in 2009 was verslechterd tot $-5,4$ procent bbp. Deze forse consolidatie-inspanningen hebben de economische groei na 2010 meerdere jaren geremd (Van Es et al., 2016). Dit effect is mogelijk nog versterkt doordat de economie zich in een recessie bevond (Auerbach en Gorodnichenko, 2012).

Er waren echter diverse redenen om de maatregelen door te voeren. Kabinetten wilden voldoen aan de afspraken van het Stabiliteits- en Groeipact die voorschrijven dat het begrotingstekort onder de drie procent bbp moet worden gebracht. Daarnaast beoogde men het vertrouwen van financiële markten te behouden. Zoals het regeerakkoord van het kabinet-Rutte-Asscher stelt: “Het wekt vertrouwen bij degenen van wie we geld lenen, waardoor we minder rente hoeven te betalen.” (Regeerakkoord, 2012).

Het eerste doel is evident bereikt. Het begrotingstekort bereikte al in 2013 een niveau onder de drie procent bbp. Maar hebben de bezuinigingsinspanningen destijds zich ook uitbetaald in de vorm van een lagere rentevoet op overheidsobligaties? Dit wordt onderzocht door de Nederlandse rentespread op tienjaarsobligaties ten aanzien van Duitsland te regresseren op gecodeerde nieuwsberichten die iets zeggen over de waarschijnlijkheid van (al dan niet extra) consolidatie-inspanningen. Wanneer een toegenomen kans op consolidaties deze rentespread verkleint, dan suggereert dit dat bezuinigingen – hoewel ze mogelijk de economische groei afremmen – in de ogen van beleggers het risico op wanbetaling door de overheid verkleinen.

INVLOED VAN NIEUWS OP RENTEVOETEN

Diverse auteurs hebben onderzocht wat het effect is van economisch en budgettair nieuws op rentevoeten op overheidspapier. Onder de vroegste onderzoeken kunnen we Wachtel en Young (1987) en Knot en De Haan (1999) rekenen. Zij concluderen dat ongunstigere ramingen voor het begrotingssaldo leiden tot hogere rentevoeten in respectievelijk de Verenigde Staten en Duitsland. In meer recente studies wordt in digitale nieuwsdatabases gezocht naar relevante nieuwsberichten en gekeken wat deze berichten voor gevolgen hebben op rentes of spreads. Zo bevestigen Beetsma et al. (2013) dat economisch slecht nieuws rentespreads voor een land verhoogt. Falagiarda en Gregori (2015) vinden dat uitspraken van de regering-Monti over begrotingsbeleid de Italiaanse rente wel hebben beïnvloed, maar uitspraken van de regeringen van Letta en Berlusconi niet. Petrakis et al. (2012) concluderen dat negatieve uitspraken over de situatie in Griekenland door vertegenwoordigers van andere landen een effect hadden op Griekse rentes.

AANPAK

De onderzochte periode loopt van 15 september 2008, de dag dat Lehman Brothers viel, tot eind 2014. In deze periode zijn de grote consolidatiepakketten door de Tweede en Eerste Kamer gegaan. Voor deze periode wordt de volgende vergelijking geschat, op basis van dagcijfers:

$$\Delta \text{Mutatie spread}_t = \alpha + \gamma \text{Nieuwsbericht consolidatie}_t + \beta \text{Klein begrotingsnieuws}_t + \delta' Z_t + \varepsilon_t$$

In deze vergelijking is $\Delta \text{Mutatie spread}$ de mutatie van de spread tussen tienjaarsobligaties van de Nederlandse en Duitse overheid. Door de spread te hanteren in plaats van de rentevoet zelf, wordt de Nederlandse rentereeks direct gefilterd voor een aantal eurozone-brede ontwikkelingen. *Nieuwsbericht consolidatie* is een gecodeerde variabele die betrekking heeft op nieuwsberichten over consolidatiepakketten. Dit is de onafhankelijke variabele waarin we geïnteresseerd zijn. *Klein begrotingsnieuws* is een gecodeerde

variabele die overig budgettair relevant nieuws registreert. Z_t is een vector met diverse overige controlevariabelen: de mutatie van de Amsterdam Midkap Index (AMX Index) en de Euro Stoxx 50 als indicators voor respectievelijk het Nederlandse en het eurozone-brede economisch klimaat; de mutatie van de volatiliteit van de Euro Stoxx 50 als maatstaf voor financiële onrust; bijstellingen in CPB-ramingen voor het begrotingstekort; een dummy per (al dan niet demissionair) kabinet; en een dummy per werkdag om te corrigeren voor vaste patronen in de spread binnen de werkweek.

Discussies in de media tijdens de crisis over de grote bezuinigingspakketten gingen meestal over structurele aanpassingen van overheidsuitgaven en -inkomsten. Daarom verwachten we dat nieuwsberichten hierover een permanent effect hebben op de rentespread en hanteren we de mutatie van de spread als afhankelijke variabele (Beetsma et al., 2013; Falagiarda en Gregori, 2015). Of het effect daadwerkelijk permanent is, gaan we na in robuustheidscontroles.

Door gebruik te maken van dagcijfers, lijkt endogeniteit van de afhankelijke variabele geen probleem. Het is onwaarschijnlijk dat op enig moment gesproken is over al dan niet bezuinigen in reactie op fluctuaties in de rentespread op die dag zelf. Daarnaast worden in alle analyses Newey-West-standaardfouten gehanteerd, omdat deze robuust zijn voor autocorrelatie en heteroskedasticiteit in de residuen.

GESELECTEERDE NIEUWSBERICHTEN

Twee typen aankondigingen worden onderscheiden. In de eerste plaats zijn er nieuwsberichten over het bereiken van een regeerakkoord of een akkoord over consolidatiepakketten, in vergelijking (1) aangeduid als *Nieuwsbericht consolidatie*. Dit zijn aankondigingen die een herziening van de doelstelling voor het begrotingssaldo impliceren, of die wijzen op een grotere of kleinere kans daarop.

Het tweede type aankondiging, in de vergelijking opgenomen als *Klein begrotingsnieuws*, betreft maatregelen die nodig zijn om een reeds gekozen saldodoelstelling daadwerkelijk te realiseren, zonder dat de doelstelling zelf verandert. Het gaat bijvoorbeeld om aankondigingen op het moment dat de maatregelen uit consolidatiepakketten daadwerkelijk worden geïmplementeerd, of om maatregelen die bedoeld zijn om tussentijdse mee- en tegenvallers op te vangen.

In de database van LexisNexis is gezocht naar nieuwsberichten door gebruik te maken van generieke zoektermen, zoals 'kabinet', 'regering' of 'ministerraad' en 'bezuiniging', 'meevaller' of 'tegenvaller'. De onderzochte bronnen zijn *het Financieele Dagblad*, *NRC Handelsblad* en het persbureau ANP, maar in de praktijk is ANP vrijwel altijd de eerste die een bericht publiceert. In totaal leverden deze generieke zoekopdrachten circa 10.000 artikelen op. Na handmatige analyse hiervan bleven er 61 berichten over die tot *Nieuwsbericht consolidatie* kunnen worden gerekend en 83 berichten met *Klein begrotingsnieuws*.

Daarna zijn deze berichten als volgt gecodeerd: +1 als het bericht wijst op begrotingssaldoverbeterende maatregelen of een toenemende kans daarop, -1 als het bericht wijst op saldo-verslechterende maatregelen of het bewust laten verslechteren van het saldo, en 0 bij een neutraal bericht (tabel 1). Ter illustratie, het bericht "Het kabinet gaat volgend jaar 6 miljard euro extra bezuinigen om het

begrotingstekort terug te dringen", dat op de avond van 13 juni 2013 gepubliceerd werd, is een voorbeeld van een nieuwbericht dat wijst op aankomende saldoverbeterende maatregelen en is dus gecodeerd als +1; het bericht "Kabinetoverleg met oppositie loopt spaak" van 2 juli 2013 suggereert dat de kans op het doorgaan van deze bezuinigingen aanmerkelijk kleiner wordt (steun van de oppositie was nodig omdat VVD en PvdA geen meerderheid in de Eerste Kamer hadden) en is daarom als -1 gecodeerd.

RESULTATEN

Nieuwsberichten die hintten op saldoverbeterende maatregelen, verkleinen de rentespread met Duitsland permanent met gemiddeld 1,2 basispunt (tabel 2). Ter vergelijking: binnen de onderzochte periode bedroeg de spread gemiddeld 32,8 basispunten. Ook *Klein begrotingsnieuws* heeft een significant effect op de rentespread. Het effect is kleiner dan dat van *Nieuwsbericht consolidatie*, al is het verschil niet significant.

Gunstig economisch nieuws uit Nederland, gemeten als een stijging van de AMX Index, leidt tot een afname van het renteverskil met Duitsland. Verder vergroot een toename van internationale onzekerheid (*Volatiliteit Euro Stoxx 50*) de spread, wat aangeeft dat Duitsland in nog sterkere mate dan Nederland wordt gezien als een *safe haven*. Het algehele economisch klimaat (*Euro Stoxx 50*) heeft geen additioneel effect.

Het gevolg van bijstellingen in de saldoraming door het CPB is beperkt. Het effect dat gevonden wordt voor saldobijstelling voor het jaar $t+1$ wordt volledig veroor-

Aantal geselecteerde berichten **TABEL 1**

	Saldo-verslechterend (-1)	Neutraal (0)	Saldo-verbeterend (+1)	Totaal
<i>Nieuwsbericht consolidatie</i> _t	15	16	30	61
<i>Klein begrotingsnieuws</i> _t	30	16	37	83

Effect van nieuwsberichten op rentespread **TABEL 2**

	Δ Mutatie spread	Standaardfout
<i>Nieuwsbericht consolidatie</i>	-1,18**	0,54
<i>Klein begrotingsnieuws</i>	-0,87**	0,36
Gunstig economisch nieuws Nederland (Mutatie AMX)	-0,06***	0,02
Algeheel economisch klimaat (Mutatie Euro Stoxx)	0,07	0,06
Toename internationale onzekerheid (Volatiliteit Euro Stoxx 50)	0,20*	0,11
Bijstelling CPB-raming jaar t	0,23	0,67
Bijstelling CPB-raming jaar t+1	-1,53**	0,72
N		1.643
Adj. R ²		0,07

*/**/** Significant op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau
Noot: Het model bevat kabinet- en dagdummy's

zaakt door enkele observaties aan het begin van de steekproefperiode en CPB-ramingen voor het jaar t hebben geen significant effect.

Bovenstaande bevindingen zijn robuust. We vinden vergelijkbare resultaten als we de mutatie van de Nederlandse tienjaarsrente als afhankelijke variabele nemen, een *lag* van de afhankelijke variabele opnemen, een *lag* van de nieuwsberichten opnemen en als we de steekproefperiode in drie periodes opdelen.

De looptijd van de onderliggende obligatie is mede bepalend voor de omvang van het effect dat nieuwsberichten op de spread hebben (tabel 3). De rentespread is vooral gevoelig voor aankondigingen bij een looptijd van zeven jaar, wat destijds de door het Agentschap van de Generale Thesaurie beoogde gemiddelde looptijd van de Nederlandse overheidsschuld was (DSTA, 2015). Voor overheidspapier met een korte looptijd van een of twee jaar is het effect van nieuwberichten over structurele consolidatie-inspanningen niet significant. Dit komt mogelijk doordat beleggers niet verwachten dat maatregelen al op korte termijn de liquiditeits- of solvabiliteitspositie van de overheid substantieel beïnvloeden. Een andere verklaring is dat voor beleggers in dergelijk kortlopend papier andere overwegingen relevant zijn, bijvoorbeeld als de beleggers voornamelijk hedgefondsen zijn die posities aannemen ten aanzien van beleidsbeslissingen van de Europese Centrale Bank.

Schattingresultaten naar looptijd **TABEL 3**

	Nieuwsbericht consolidatie	Klein begrotingsnieuws
1 jaar	0,14	-0,16
2 jaar	-0,41	0,51
7 jaar	-1,67***	0,04
10 jaar	-1,18**	-0,87**
20 jaar	-0,94**	-0,37*
30 jaar	-0,88**	-0,35*

*/**/** Significant op respectievelijk tien-, vijf en eenprocentniveau
 Noot: Alle regressies bevatten dezelfde controlevariabelen als de regressie in tabel 2

Saldoverbeterende versus saldoerslechterende berichten **TABEL 4**

	Δ Mutatie spread
Nieuwsbericht consolidatie	
Saldoverbeterend	-1,05**
Saldoverslechterend	1,51
Klein begrotingsnieuws	
Saldoverbeterend	-0,94**
Saldoverslechterend	0,77

** Significant op vijfprocentniveau
 Noot: Alle regressies bevatten dezelfde controlevariabelen als de regressie in tabel 2

Tot slot worden de berichten uitgesplitst in aankondigingen die wijzen op een saldoverbetering en aankondigingen die wijzen op een saldoerslechtering. Het effect van nieuwsberichten op de rentespread lijkt vooral veroorzaakt te worden door nieuwsberichten die hintten op een saldoverbetering. De coëfficiënt van berichten over saldoerslechterende maatregelen is weliswaar in absolute zin iets groter, maar insignificant (tabel 4).

AFSLUITEND

De analyse laat zien dat aankondigingen over consolidatie-inspanningen het vertrouwen van beleggers in Nederlands staatspapier hebben gestut. Een kanttekening bij de bevindingen is dat strikt genomen niet kan worden geconcludeerd dat bezuinigingen zelf hebben bijgedragen aan een lagere rente; aangekondigd beleid hoeft immers niet te zijn uitgevoerd. Echter, het feit dat begrotingsnieuws een significant effect heeft, suggereert dat het als geloofwaardig wordt gezien. Dat zou vermoedelijk niet het geval zijn wanneer begrotingsnieuws geregeld niet wordt gevolgd door daadwerkelijk handelen in lijn met dit nieuws.

LITERATUUR

Auerbach, A. en Y. Gorodnichenko (2012) Measuring the output responses to fiscal policy. *American Economic Journal: Economic Policy*, 4(2), 1–27.

Beetsma, R., M. Giuliadori, F. de Jong en D. Widijanto (2013) Spread the news: the impact of news on the European sovereign bond markets during the crisis. *Journal of International Money and Finance*, 34, 83–101.

DSTA (2015) *Jaarverslag 2014*. Kamerstuk, 34 200 IX.

Es, F. van, J. Lukkezen en I. van Tilburg (2016) *De impact van de overheid op de economie tijdens de Grote Recessie*. CPB Achtergronddocument, 2 mei.

Falagiarda, M. en W. Gregori (2015) *The impact of fiscal policy announcements by the Italian government on the sovereign spread: a comparative analysis*. ECB Working Paper, 1782.

Jong, J. de (2018) *The effect of fiscal announcements on interest spreads: evidence from the Netherlands*. DNB Working Paper, 584.

Knot, K. en J. de Haan (1999) Deficit announcements and interest rates: evidence for Germany. *Journal of Policy Modeling*, 21(5), 559–577.

Petrakis, P., E. Papadakis en N. Daniilopoulou (2012) Public statements on sovereign yield spreads: the Greek case. *Cyprus Economic Policy Review* 6(2), 5–16.

Regeerakkoord (2012) *Bruggen slaan*, 29 oktober. Publicatie te vinden op www.rijksoverheid.nl.

Wachtel, P. en J. Young (1987) Deficit announcements and interest rates. *The American Economic Review*, 77(5), 1007–1012.

In het kort

- ▶ Gunstig economisch nieuws uit Nederland leidt tot een afname van het renteverskil met Duitsland.
- ▶ De rentespread is gevoelig voor aankondigingen bij een looptijd van zeven jaar; destijds de beoogde looptijd van de Nederlandse schuld.
- ▶ Het effect van nieuwsberichten op de rentespread wordt vooral veroorzaakt door berichten die hintten op een saldoverbetering.

De rol van feedback in het energiebesparingsgedrag van bedrijven

Feedback over het eigen energieverbruik kan leiden tot energiebesparing. Maar dan moet die feedback wel bij de energieverbruiker terecht komen. Wat zijn de gevolgen voor het energiegebruik als het makkelijker wordt om die feedback te ontvangen? Een gedragseconomisch veldexperiment laat dat zien.

KEES VRINGER

Beleidsonderzoeker bij het Planbureau voor de Leefomgeving

STEPHANIE ROSENKRANZ

Hoogleraar aan de Universiteit Utrecht

THOMAS DIRKMAAT

Coördinator Behavioural Insights Team van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat

EVA VAN DEN BROEK

Onderzoeker aan Wageningen University & Research

CHRISTIAAN ABELEN

Medewerker van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

ANJO TRAVAILLE

Consultant bij Bovenkamers

Dit artikel is gebaseerd op Rosenkranz et al. (2017)

De industrie is goed voor ruim een kwart van het energieverbruik in de Europese Unie (Ademe, 2015). Volgens EU-afspraken moeten Nederlandse bedrijven die niet onder het CO₂-beprijzingssysteem vallen tussen 2005 en 2020 een CO₂-emissiereductie bereiken van zestien procent (Daniëls et al., 2014).

Om dit doel te bereiken heeft de Nederlandse regering met 1.100 bedrijven, samen goed voor circa een vijfde van het industriële energieverbruik, een convenant gesloten, de Meerjarenafpraak Energie-efficiëntie (MJA3). Onderdeel van het convenant is dat deze MJA-bedrijven een plan opstellen om energie-efficiënter te gaan werken. De voortgang daarvan wordt jaarlijks gemonitord door de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO.nl) en aan de bedrijven teruggekoppeld in een op maat gesneden feedbackrapport (bedrijvenrapport), waarin ook informatie wordt opgenomen over de prestaties van andere, vergelijkbare bedrijven. RVO.nl maakt de energiecoördinatoren van de bedrijven opmerkzaam op het rapport via een uitgebreide email met een uitnodiging om het te downloaden.

RVO.nl maakt de rapporten onder de aanname dat feedback de bedrijven helpt energie-efficiënter te gaan werken. Maar dan moeten de rapporten natuurlijk wel gelezen worden. RVO.nl had echter indicaties dat het aandeel downloads laag was. In het experiment

downloadde 14 procent van de ontvangers van de uitgebreide email het rapport.

Als het rapport vaker gedownload wordt, is het effect dat de feedback in het rapport op het energieverbruik zou kunnen hebben groter. Om het aantal downloads te vergroten hebben we in 2015 een veldexperiment uitgevoerd, waarin we op basis van gedragsinzichten de tekst van de jaarlijkse email aan de energiecoördinator hebben gevarieerd. Met een begeleidend vragenlijstonderzoek hebben we de effecten die dat op energiebesparingsgedrag heeft in kaart gebracht.

Er is weinig gedragseconomisch onderzoek verricht naar de effecten van feedback op vertegenwoordigers van bedrijven. Op basis van de literatuur verwachten we dat het aantal downloads van het rapport hoger wordt als de e-mail die tot downloaden uitnodigt korter en duidelijker is en de toegang tot het rapport makkelijker wordt; zo kan het feedbackrapport tot meer energiebesparende maatregelen leiden. Onder andere Darby (2006) toont aan dat individuen energie-efficiënter worden als zij feedback krijgen. Ook blijkt gedragsverandering in positieve zin samen te hangen met relevante, tijdige, duidelijke, eenvoudige, regelmatige en specifieke feedback over de gevolgen van dat gedrag, waarbij een overload aan informatie moet worden voorkomen (Fischer, 2008; Darby, 2006; Ehrhardt-Martinez et al., 2010). Daarnaast is aangetoond dat als het gewenste gedrag makkelijker wordt gemaakt, men eerder geneigd is om dat gedrag ook te vertonen (Haynes et al., 2013; Gleerup et al., 2010).

HET EXPERIMENT

Het veldexperiment toetst of bedrijven die een duidelijkere en kortere e-mail krijgen (genudged worden) eerder het feedbackrapport opvragen. We gaan hier dieper in op de beschrijving van het veldexperiment, de resultaten en het vervolgedrag.

Beschrijving

Het uitgevoerde veldexperiment is een *randomized controlled trial*. Voor het experiment waren de 639 van de 1.100 MJA-bedrijven en bedrijfslocaties geselecteerd die een feedbackrapport hadden ontvangen. Deze bedrijven worden vertegenwoordigd door 505 energiecoördinatoren. Hun is vooraf niet verteld dat zij deel uitmaakten van een experiment. De 639 bedrijven zijn willekeurig opgedeeld in drie groepen. De bedrijven in de groepen zijn vergelijkbaar wat betreft de verdeling over de sectoren, de omvang en het energieverbruik.

De controlegroep (T0) kreeg dezelfde e-mail als het jaar ervoor. Dit is een uitgebreide uitnodigingsmail om het feedbackrapport te downloaden via een algemene link naar de digitale omgeving waar RVO.nl en de MJA-bedrijven informatie uitwisselen. De eerste treatmentgroep (T1) ontving een sterk verkorte uitnodigingsmail, waarin het hoofddoel in één regel duidelijk werd gemaakt meteen gevolgd door een directe link naar het inlogschermb van de digitale omgeving. Hierdoor was één muisklik minder nodig om het rapport te downloaden. De tweede treatmentgroep (T2) ontving ook een verkorte e-mail met een directe link. De e-mail verschilde van die van T1 door toevoeging van de volgende zin: “Uw bedrijfsrapport vertelt u hoe uw bedrijf op het gebied van energie-efficiëntie presteert ten opzichte van bedrijven uit uw sector.” Deze toevoeging is gedaan om de (al dan niet gepercipieerde) waarde van de aanvullende informatie te vergroten. De resultaten van andere bedrijven zijn nieuwe informatie voor de energiecoördinator.

Door het daadwerkelijk downloaden van het feedbackrapport te monitoren aan de hand van de individuele downloads konden we de verschillen in downloadgedrag tussen de verschillende groepen vaststellen.

Resultaten

De bedrijven die de vereenvoudigde e-mail hebben ontvangen, vragen drie keer vaker het feedbackrapport op dan de bedrijven die de uitgebreide oorspronkelijke e-mail hebben gekregen. Dit blijkt uit het aantal downloads waarbij het downloadpercentage van de controlegroep (T0) wordt vergeleken met het percentage van de eerste treatmentgroep (T1), ($p < 0,00$, Pearson). Zie tabel 1.

Het benadrukken dat de feedback additionele informatie biedt, heeft er niet toe geleid dat significant meer bedrijven het rapport hebben gedownload (vergelijking downloadpercentage T1 met T2 ($p = 0,3$, Pearson)). Mogelijk is het werkelijke verschil te klein om het met deze groepsgrootte te kunnen detecteren.

Genudgde groep niet anders

De energiecoördinatoren die het feedbackrapport hebben gedownload, is gevraagd naar hun vervolggedrag op een olopende schaal van ‘niets’ tot ‘besproken met collega’s en management’. De verschillen tussen de drie treatmentgroepen zijn niet significant (Kruskal-Wallis: $p = 0,78$). Dat geeft aan dat de genudgde groep downloaders niet echt verschilt in vervolggedrag van de niet-genudgde groep. Het nudgen van de bedrijven leidt dus niet alleen tot meer downloads, maar ook vaker tot vervolggedrag.

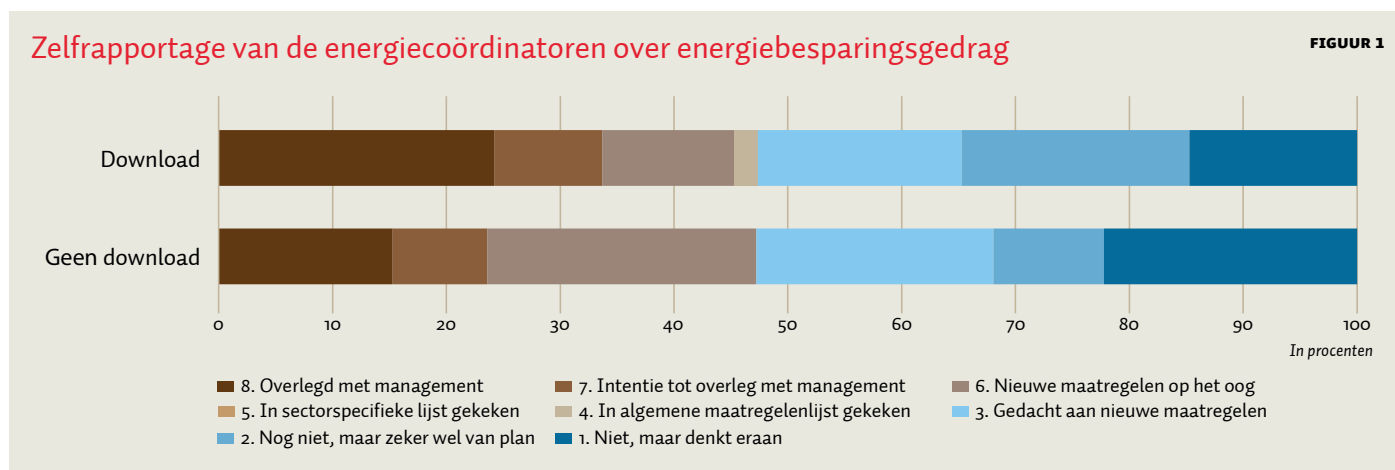
Ook is gevraagd naar de motieven om te downloaden. De genudgde en niet-genudgde downloaders rapporteerden even vaak defensieve motieven, zoals checken of het bedrijf correct handelt en voldoet aan de minimale criteria en motieven, gebaseerd op het willen begrijpen. De genudgde groep downloaders gaf wel significant vaker aan het rapport te hebben gedownload om te vergelijken, zowel intern als extern, en uit nieuwgierigheid.

GEVOLGEN VOOR ENERGIEBESPAREND GEDRAG

Tot slot hebben we bekeken of het wel of niet downloaden van de feedbackrapportage gevolgen heeft op energie-

Downloadgedrag TABEL 1

Groep	Aantal gemaïld	Aantal gedownload	Percentage gedownload	Cohen's d
T0	170	24	14	
T1	169	77	46	1,9
T2	166	85	51	2,2
Totaal	505	186	37	

besparend gedrag. Als eerste is het daadwerkelijke downloadgedrag gelegd naast de activiteiten die de bedrijven zeggen te hebben ondernomen. De schaal in figuur 1 toont een oplopend commitment om energie te besparen, van (nog) niet nagedacht over maatregelen tot het besproken hebben van nieuwe maatregelen met het management.

Figuur 1 suggereert dat de bedrijven die het feedbackrapport hebben gedownload hoger scores op de commitmentschaal, wat ook bevestigd wordt door logit-regressies. Respondenten die het rapport hebben gedownload, rapporteren vaker dat zij nieuwe maatregelen met het management hebben bediscussieerd ($p = 0,098$) en antwoorden minder vaak dat zij geen nieuwe maatregelen in de planning hebben ($p = 0,079$). Het lijkt erop dat het downloaden van het feedbackrapport energiecoördinatoren aanzet om energiebesparende maatregelen te overwegen.

We kunnen geen causale relatie vaststellen tussen het opvragen van feedback en de daadwerkelijke energiebesparing. Wel hebben we de gerealiseerde energiebesparing van bedrijven die het rapport hebben gedownload vergeleken met die van bedrijven die het niet hebben gedownload. Een OLS-regressie voor de gerealiseerde energiebesparingen over 2015 toont aan dat het downloaden van het feedbackrapport zwak gecorreleerd is met hogere energie-efficiëntieverbeteringen in 2015, maar niet als we deze besparing in verhouding zetten tot de besparingen van 2014. De vereenvoudigde uitnodigingsmails hadden geen additioneel effect. Het gevonden effect blijft bestaan als gecontroleerd wordt voor bedrijfsgrootte en het energieverbruik van de bedrijven.

CONCLUSIES EN BELEIDSIMPLICATIES

We noemen hier de drie belangrijkste conclusies van het onderzoek. Ten eerste: als het opvragen van feedback over het eigen energieverbruik vergemakkelijkt wordt (verkorten en verduidelijken van een uitnodigings-e-mail), leidt dit in dit experiment tot een driemaal hogere vraag naar feedback. Het benadrukken dat de feedback informatie bevat over de besparingsprestatie van andere bedrijven had geen meetbare invloed. Ten tweede: het nudgen van de bedrijven om feedback op te vragen leidt tot een evenredige toename in het vervolgedrag, zoals lezen van het feedbackrapport, het doorsturen naar anderen en discussiëren daarover. En ten derde: het downloaden van het feedbackrapport lijkt de bedrijven aan te zetten tot het nemen van energiebesparende maatregelen.

Op basis van dit onderzoek kunnen we geen causale relatie tussen het opvragen van feedback en daadwerkelijke energiebesparing vaststellen. Het is zeer aannemelijk dat

tussen het krijgen van feedback en het realiseren van besparingen meer tijd moet zitten dan de periode waarover data beschikbaar waren. Mogelijk dat er wel een causale relatie vastgesteld kan worden als er energieverbruiksdata beschikbaar zijn over meerdere jaren. Op basis van de beschikbare data hebben we wel indicaties gevonden van een zwak positieve relatie tussen het opvragen van feedback en energiebesparende activiteiten.

Met de inzichten uit dit onderzoek kan RVO.nl eenvoudig en goedkoop de effectiviteit van het MJA3-convenant verhogen. De doelen van het convenant kunnen dan efficiënter en naar verwachting ook eerder bereikt worden.

Meer algemeen kunnen we concluderen dat gebruikmaken van gedragsinzichten kan leiden tot een effectiever energiebesparingsbeleid voor bedrijven. Relatief kleine en ook makkelijk toe te passen veranderingen in de vormgeving van specifieke instrumenten kunnen een relatief grote invloed hebben op de effectiviteit en efficiëntie van beleid. Beter communiceren met bedrijven over hun energieverbruik door de boodschappen te vereenvoudigen, kan leiden tot meer vervolgedrag en uiteindelijk meer energiebesparing.

LITERATUUR

- Ademe (2015) *Energy efficiency trends and policies in industry: an analysis based on the ODYSSEE and MURE databases*, september. Publicatie te vinden op www.odyssee-mure.eu.
- Daniëls, B., R. Koelmeijer, F. Dalla Longa et al. (2014) *EU-doelen klimaat en energie 2030: impact op Nederland*. PBL Publicatie, 1394.
- Darby, S. (2006) *The effectiveness of feedback on energy consumption: a review for DEFRA of the literature on metering, billing and direct displays*, april. Environmental Change Institute, University of Oxford.
- Ehrhardt-Martinez, K., K.A. Donnelly en S. Laitner (2010) *Advanced metering initiatives and residential feedback programs: a meta-review for household electricity-saving opportunities*. Rapport, E105. Washington, DC: American Council for an Energy-Efficient Economy.
- Fischer, C. (2008) Feedback on household electricity consumption: a tool for saving energy? *Energy Efficiency*, 1(1), 79–104.
- Gleerup, M., A. Larsen, S. Leth-Petersen en M. Togeby (2010) The effect of feedback by text message (SMS) and email on household electricity consumption: experimental evidence. *The Energy Journal*, 31(3), 113–132.
- Haynes, L.C., D.P. Green, R. Gallagher et al. (2013) Collection of delinquent fines: an adaptive randomized trial to assess the effectiveness of alternative text messages. *Journal of Policy Analysis and Management*, 32(4), 718–730.
- Rosenkranz, S., K. Vringer, T. Dirkmaat, E. van den Broek, Ch. Abeelen en A. Travaille (2017) *Using behavioral insights to make firms more energy efficient: a field experiment on the effects of improved communication*. *Energy Policy*, 108, 184–193.

In het kort

- ▶ Het opvragen van feedback verdrievoudigde na gebruikmaking van een e-mail waarbij gedragskennis is toegepast.
- ▶ De feedback zette de bedrijven aan tot energiebesparend gedrag.
- ▶ Het toepassen van gedragsinzichten kan energiebesparingsbeleid voor bedrijven effectiever maken.

Waarden van werk

Waarden rondom werk hangen samen met verschillende typen behoeften. De *European Values Study* biedt inzicht in de aspecten van werk die Europeanen waarderen en in het belang dat zij hechten aan werk ten opzichte van andere tijdsbestedingen. Verschillen Nederlanders van andere Europeanen?

WIETEKE CONEN

Onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam

Hoe belangrijk is werk in het leven van mensen? En met name welke aspecten van ons werk vinden we zelf belangrijk? Een gangbaar idee binnen verschillende wetenschapsgebieden is dat door toenemende welvaart de rol van werk in ons leven zal afnemen, waarbij de focus steeds minder komt te liggen op waarden als inkomen, werkomstandigheden en zekerheid. Een dergelijke afnemende *werkcentraliteit* bij toenemende welvaart is tevens in overeenstemming met de basale neoklassieke economische arbeidsaanbodtheorie, waarbij er een uitruil plaatsvindt tussen vrije tijd en betaald werk. Nederland lijkt op het eerste gezicht te beantwoorden aan het beeld van zo'n moderne postindustriële samenleving: de omvang van deeltijdarbeid zou je kunnen zien als een indicatie dat werken in ons land niet heel erg centraal staat, evenals de langere vakanties van Europese werknemers ten opzichte van werknemers uit de Verenigde Staten (Van Huizen, 2016). Hoe valt dit idee over de waarde van werk te toetsen? En wat zijn de verschillen tussen landen onderling?

THEORIE

Socio-economische perspectieven op de waarde van werk zijn geworteld in theorieën over menselijke behoeften. In deze theorieën wordt er onderscheid gemaakt tussen twee soorten behoeften: enerzijds de basale (zoals lichamelijke behoeften, veiligheid en zekerheid) en anderzijds de 'hogere' (zoals sociaal contact, waardering en zelfverwerkelijking). De basis hiervan ligt bij de klassieke behoeftepyramide van Maslow (1954) (figuur 1). Deze benadering is later door onderzoekers veelvuldig aangepast, maar de basis blijft veelal grotendeels intact (Van den Broeck et al., 2017). Op grond van dergelijke theorieën kan men verwachten dat naarmate de beloning, werkomstandigheden en zekerheid van het werk beter zijn, werknemers zich meer zullen richten op de immateriële werkaspecten, zoals sociale contacten, maatschappelijk aanzien en ontplooiings- en ontwikkelingsmogelijkheden.

Socio-economische theorieën over de waarde van werk stellen dat in moderne postindustriële samenlevingen mensen het 'overleven' meer als vanzelfsprekend zien gaan beschouwen en daardoor minder belang hechten aan de waarden die betrekking hebben op economisch welbevinden (extrinsieke waarden), ten gunste van de waarden die zelfexpressie bevorderen (intrinsieke waarden) (Inglehart, 1977). Dit komt neer op de aanname dat de materialistische werkwaarden vooral belangrijk zijn voor mensen in minder welvarende omstandigheden, hetgeen goeddeels bevestigd wordt door transnationaal empirisch onderzoek op dit terrein (Vecerník, 2003; Kaasa, 2011; Lu et al., 2016).

Dit onderzoek is mogelijk gemaakt met financiële steun van de Goldschmeding Foundation

METHODE

In onze analyse van de waarden die mensen aan werk hechten staan twee concepten centraal: werkcentraliteit en arbeidsoriëntaties. Werkcentraliteit geeft uitdrukking aan de plaats die betaalde arbeid inneemt in het leven van mensen ten opzichte van andere domeinen, zoals gezin of vrije tijd. Arbeidsoriëntaties hebben betrekking op wat werkenden *belangrijk* vinden in hun baan. Dit kunnen intrinsieke en extrinsieke waarden zijn, maar ook de 'sociale' of 'relationele' waarden die verbonden zijn aan een baan.

Op basis van survey-data van de *European Values Study* (EVS) – een onderzoek naar Europese waarden – kunnen we deze waarden operationaliseren. Zulke data maken het mogelijk om bevindingen in internationaal-vergelijkend perspectief te plaatsen en om verschillen en overeenkomsten tussen landen over een relatief lange periode te bekijken. De landen (Nederland, Denemarken, Verenigd Koninkrijk, Tsjechië, Duitsland en Italië) zijn geselecteerd op basis van hun spreiding over verschillende typen welvaartsstaten (Esping-Andersen, 1990; Arts en Gelissen, 2002), waarbij per type welvaartsstaat een land is geselecteerd waarvan de meeste data-rondes beschikbaar zijn. Voor alle geselecteerde landen omvat dit bestand in de verschillende rondes (1981, 1990, 1999 en 2008) ten minste 1.000 respondenten van achttien jaar en ouder.

CENTRALITEIT VAN WERK

In het onderzoek naar Europese waarden kunnen respondenten aangeven hoe belangrijk een zestal levensdomeinen zijn in hun leven. De antwoordmogelijkheden variëren op een vierpuntsschaal van 'zeer belangrijk' tot 'helemaal niet belangrijk'.

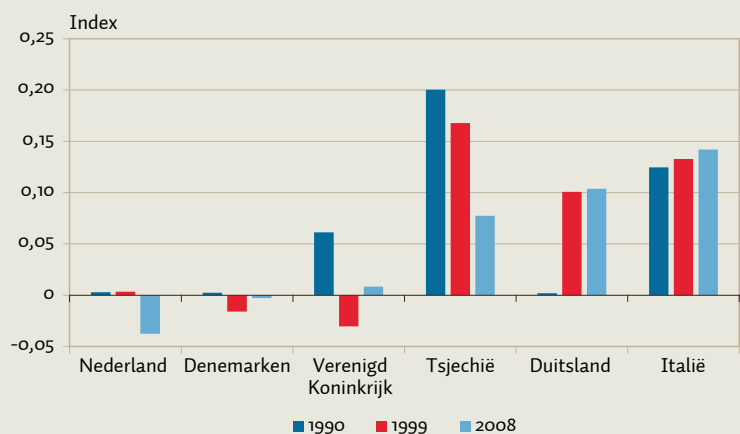
In Nederland is vooral het gezin voor vrijwel alle respondenten *zeer* of anderszins *tamelijk* belangrijk (totaal 96 procent). Werk komt op een vierde plaats, na gezin, vrienden en bekenden en vrije tijd, in het leven van Neder-

Werkcentraliteit in Nederland (in 2008, in procenten) **TABEL 1**

		Ze er be lang rijk (4)	Ta me lijk be lang rijk (3)	Nie t er g be lang rijk (2)	He le maal nie t be lang rijk (1)	Gemid delde (4 = zeer be lang rijk)
1	Gezin	86	10	3	1	3,80
2	Vrienden en bekenden	62	35	3	0	3,59
3	Vrije tijd	53	42	4	0	3,49
4	Werk	45	43	7	4	3,30
5	Politiek	11	48	33	9	2,60
6	Godsdienst	17	23	35	24	2,33

Bron: European Values Study, eigen berekeningen

Relatieve belang van 'werk' (+) versus 'vrije tijd' (-) voor werknemers in loondienst en zelfstandigen **FIGUUR 2**

Bron: European Values Study, eigen berekeningen

landse respondenten (tabel 1). Hoewel in de overige vijf landen het gezin ook op de eerste plaats komt, komt werk vaak op de tweede plaats.

Deze resultaten impliceren overigens niet dat alle respondenten het gezin belangrijker vinden dan werk; het is immers mogelijk dat men beide als *zeer belangrijk* aanmerkt. Daarom wordt in figuur 2 de verhouding weergegeven tussen het belang dat gehecht wordt aan ‘werk’ versus ‘vrije tijd’; gegeven het belang van deze twee aspecten binnen de neoklassieke economische arbeidsaanbodmodellen is er voor een relatieve maat gekozen tussen deze twee aspecten. Bij gelijke waardering van werk en vrije tijd is de resulterende relatieve maat dus gelijk aan ‘0’; het maakt daarbij niet uit of het betreffende individu beide domeinen als *zeer belangrijk* of *tamelijk belangrijk* aanduidt. Op het moment dat werk voor iemand *zeer belangrijk* is en vrije tijd *tamelijk belangrijk*, dan vertaalt zich dat in een positieve werkcentraliteit. De resulterende relatieve mate van werkcentraliteit is omgerekend naar een index die varieert van ‘+1’ (werk is relatief belangrijk) tot ‘-1’ (vrije tijd is relatief belangrijk).

Figuur 2 toont de relatieve werkcentraliteit onder werkenden in verschillende landen en in historisch perspectief. Hieruit blijkt in de eerste plaats dat Nederlandse werkenden een relatief sterk belang hechten aan vrije tijd. In 2008 is het belang van werk ten opzichte van vrije tijd het

hoogst in Italië, gevolgd door Duitsland en Tsjechië, en het laagst (en negatief) in Nederland, waar vrije tijd dus relatief belangrijk is. Ook is de relatieve werkcentraliteit in landen als Italië en Duitsland in de loop van de tijd gestegen, terwijl de werkcentraliteit onder Nederlandse werkenden juist gedaald is.

ARBEIDSORIËNTATIES

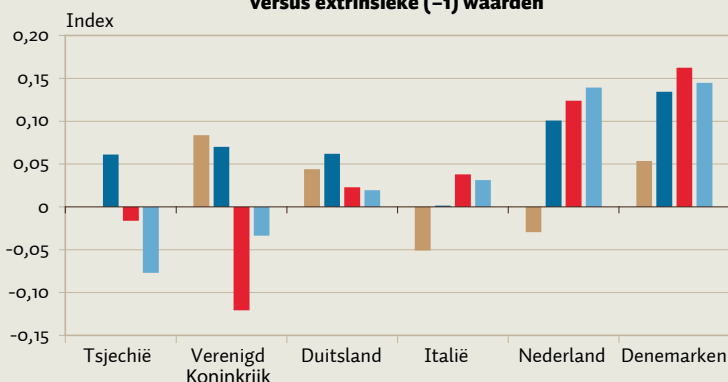
Arbeidsoriëntaties zijn aspecten van werk die ‘de één wel en de ander niet belangrijk vindt in zijn of haar werk’. In het Europese-waardeonderzoek kunnen respondenten met *ja* of *nee* aangeven welke aspecten voor hen belangrijk zijn. De literatuur over arbeidsoriëntaties onderscheidt verschillende hoofddimensies (Harpaz en Fu, 2002; Turunen, 2011; Kalleberg en Marsden, 2013; Hauff en Kirchner, 2015). Het meest gemaakte onderscheid is tussen extrinsieke en intrinsieke arbeidsoriëntaties. Mensen met een extrinsieke oriëntatie vinden waarden op het gebied van inkomen, werk-omstandigheden, voorwaarden en zekerheid van belang. Mensen met een intrinsieke oriëntatie hechten belang aan inhoudelijk interessant werk en het benutten en ontplooiën van eigen capaciteiten. Aan de hand van een principaal-componentenanalyse met varimax-rotatie hebben we de aspecten uit het onderzoek naar Europese waarden ingedeeld volgens deze structuur. Naast deze twee basisdimensies zijn er meer sociale aspecten van werk die inhoudelijk noch tot de ene, noch tot de andere dimensie te rekenen zijn en daarom als een op zichzelf staande dimensie worden gezien.

Met name de sociale dimensie is voor bijna alle Nederlandse werkenden belangrijk (tabel 2). Ook intrinsieke aspecten van werk als ‘een functie waarin je je capaciteiten kunt benutten’ en ‘een interessante functie’ worden door een overgrote meerderheid belangrijk gevonden. Extrinsieke waarden spelen in Nederland minder een rol, alleen

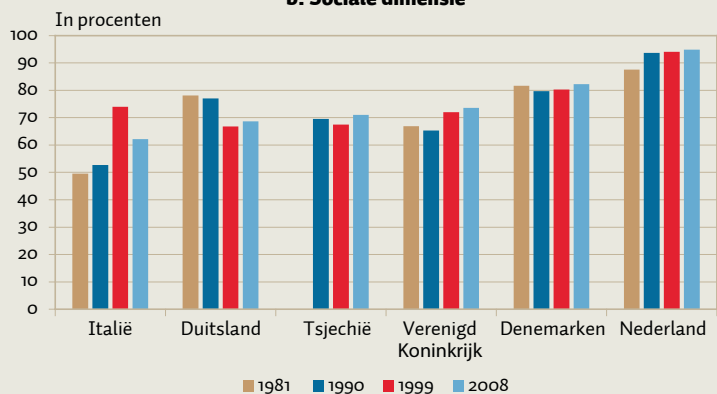
Relatieve verhouding extrinsieke versus intrinsieke waarden en de sociale dimensie

FIGUUR 3

a. Relatieve belang dat men hecht aan intrinsieke (+1) versus extrinsieke (-1) waarden

b. Sociale dimensie

Bron: European Values Study, eigen berekeningen

Arbeidsoriëntaties in Nederland (in 2008, in procenten)

TABEL 2

	Percentage
Extrinsiek	
Goed loon/salaris	77
Goede werktijden	61
Goede vakantieregeling/veel vakantie	48
De zekerheid niet ontslagen te worden	45
Intrinsiek	
Een functie waarin je je capaciteiten kunt benutten	83
De mogelijkheid initiatief te tonen	81
Een interessante functie	74
Een werkring waar je merkt dat je iets kunt bereiken	66
Een verantwoordelijke functie	54
Sociaal	
Prettige mensen om mee te werken	95

Bron: European Values Study, eigen berekeningen

een goed loon of salaris wordt door ruim driekwart van de respondenten belangrijk gevonden.

Ook hier geldt dat deze resultaten in principe weinig zeggen over het relatieve belang; het is mogelijk dat respondenten zowel intrinsieke als extrinsieke aspecten als *belangrijk* aanmerken. Daarom is ook bij deze dimensies gekeken naar de relatieve verhouding van het belang dat men hecht aan intrinsieke versus extrinsieke waarden. Gebaseerd op de waarden in tabel 2 en volgens de methode van De Witte et al. (2003) is er een index geconstrueerd waarbij één maat ontstaat die varieert van ‘-1’ (uitsluitend extrinsiek georiënteerd) tot ‘+1’ (uitsluitend intrinsiek georiënteerd). Deze index sluit inhoudelijk aan bij de piramide van Maslow en bij de verwachte verschuiving van extrinsieke waarden naar intrinsieke waarden volgens Inglehart.

Figuur 3 (paneel a) laat zien dat Nederlanders een relatief intrinsieke oriëntatie wat betreft werk hebben; alleen Deense werkenden zijn nog sterker gericht op intrinsieke waarden. Ook hebben de intrinsieke waarden in beide landen sinds de jaren tachtig terrein gewonnen ten opzichte van extrinsieke waarden. Er zijn echter ook Europese landen waar werkenden een meer op extrinsieke waarden gebaseerde arbeidsoriëntatie hebben, zoals in Tsjechië en het Verenigd Koninkrijk.

Paneel b van figuur 3 laat zien dat het voor veel Nederlandse werkenden belangrijk is om met prettige mensen te werken; deze waarde van werk scoort ook in internationaal opzicht erg hoog en is bovendien sinds de jaren tachtig licht toegenomen. Het sociale, relationele aspect lijkt daarmee een belangrijke, stabiele dimensie op de Nederlandse werkvloer.

TOT SLOT

Nederlanders lijken in hun waardering van werk vooralnog te voldoen aan wat de theorie over moderne postindustriële samenlevingen voorspelt: de data tonen een relatief lage werkcentraliteit en sinds de jaren tachtig zijn Nederlandse werkenden zich sterker gaan richten op het realiseren van ‘hogere behoeften’, zoals sociaal contact, erkenning en zelfrealisatie ten opzichte van het belang dat gehecht wordt aan extrinsieke waarden.

Dit onderzoek toont daarmee – over een lange periode bezien – dat voor de Nederlandse werkenden waarden op het gebied van sociale aspecten van werk en intrinsieke waarden een belangrijke boventoon zijn gaan voeren. Dit zou als implicatie kunnen hebben voor beleidsmakers bij bedrijven, sociale partners en overheid dat – hoewel het uiteraard belangrijk is om te zorgen dat de ‘lagere fundamentele behoeften’ in termen van beloning en zekerheid geborgd zijn – het tevens belangrijk is om ook aan de hogere behoeften aandacht te (blijven) besteden. Ook kunnen organisa-

ties die *internationaal* actief zijn van deze bevindingen leren op welke wijze arbeidsoriëntaties tussen Europese landen van elkaar verschillen en ook stilstaan bij de vraag of en hoe ze de waarden van werk die centraal staan in het ‘thuisland’ willen vertalen naar buitenlandse vestigingen.

In veel nationale en internationale arbeidsmarktdiscussies (bijvoorbeeld rond flexibilisering en werkonzekerheid) in zowel de media als de wetenschap ligt momenteel een sterke nadruk op het belang van werk en extrinsieke factoren. Zodra de data van het Europese-waardeonderzoek uit 2017 beschikbaar komen, kan in een vervolgonderzoek nader bekeken worden of en hoe de crisis van invloed is geweest op de waarde van werk in Nederland en andere Europese landen, én of bepaalde groepen op de arbeidsmarkt (bijvoorbeeld vast versus flexibel werkenden) mogelijk verschillende arbeidsoriëntaties zijn gaan ontwikkelen.

LITERATUUR

- Arts, W.A. en J.P.T.M. Gelissen (2002) Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy*, 12(2), 137–158.
- Broeck, A. van den, J. Carpini, H. Leroy en J.M. Diefendorff (2017) How much effort will I put in my work? It depends on your type of motivation. In: N. Chmiel, F. Fraccaroli en M. Sverke (red.), *An introduction to work and organizational psychology*, 3e editie. Hoboken, NJ: Wiley & Sons, 354–372.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The three worlds of welfare capitalism*. Oxford: Polity Press.
- Harpaz, I. en X. Fu (2002) The structure of the meaning of work: a relative stability amidst change. *Human relations*, 55(6), 639–667.
- Hauff, S. en S. Kirchner (2015) Identifying work value patterns: cross-national comparison and historical dynamics. *International Journal of Manpower*, 36(2), 151–168.
- Huizen, T. van (2016) Europa is gelukkig met vakantie. *ESB*, 101(4738), 452–455.
- Inglehart, R. (1977) *The silent revolution: changing values and political styles amongst western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Kaasa, A. (2011) Work values in European countries: empirical evidence and explanations. *Review of International Comparative Management*, 12(5), 852–862.
- Kalleberg, A.L. en P.V. Marsden (2013) Changing work values in the United States, 1973–2006. *Social Science Research*, 42(2), 255–270.
- Lu, Q., X. Huang en M.H. Bond (2016) Culture and the working life: predicting the relative centrality of work across life domains for employed persons. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 47(2), 277–293.
- Maslow, A.H. (1954) *Motivation and personality*. New York: Harper & Row.
- Turunen, T. (2011) Work orientations in flux? Comparing trends in and determinants of subjective work goals in five European countries. *European Societies*, 13(5), 641–662.
- Vecernik, J. (2003) Skating on thin ice: a comparison of work values and job satisfaction in CEE and EU countries. *International Journal of Comparative Sociology*, 44(5), 444–471.
- Witte, H. de, L. Halman en J. Gelissen (2003) Arbeidsoriëntaties in Europa aan het einde van de twintigste eeuw: een multi level-analyse met individuele en contextkenmerken. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 19(2), 172–186.

In het kort

- ▶ In vergelijking met werkenden in andere Europese landen hechten Nederlanders relatief sterk aan vrije tijd.
- ▶ Nederlanders vinden prettige mensen om mee te werken en immateriële waarden van werk steeds belangrijker.
- ▶ Extrinsieke waarden - zoals beloning - zijn voor Nederlanders nog steeds belangrijk, maar het relatieve belang is verminderd.

Statistiek

Aantal hotelbedden Amsterdam groeit sterk

ECONOMIE & SAMENLEVING

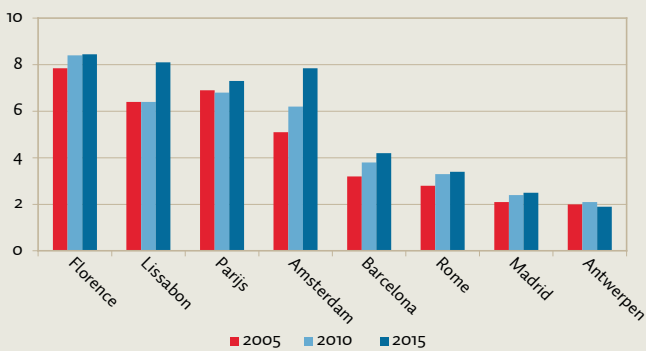
Nederland ontving in 2016 in totaal 15,8 miljoen gasten uit het buitenland, vooral uit de omliggende landen. België, Duitsland, Engeland en Frankrijk leveren zestig procent van het totaal aantal buitenlandse toeristen. Veel van hen gaan naar Amsterdam, en de hoofdstad heeft dan ook te maken met een forse toename van het aantal toeristen. Tussen 2005 en 2016 is het aantal bezoekers aan de hoofdstad gegroeid van elf miljoen tot bijna achttien miljoen; dit is een stijging van 64 procent. Overigens komt die groei niet alleen door buitenlandse toeristen, want bijna de helft van deze bezoekers komt uit Nederland zelf. Het toerisme zit wereldwijd in de lift. Maar er zijn aanwijzingen dat het

bezoek aan Amsterdam sterker groeit dan in vergelijkbare steden. Zo is in tien jaar tijd het aantal overnachtingen in Amsterdam met 58 procent gestegen. Dit percentage is aanmerkelijk hoger dan in populaire Europese steden als Barcelona en Lissabon. En de groei van het aantal overnachtingen ligt in Amsterdam liefst 23 procentpunt boven het gemiddelde van honderd andere Europese trekpleisters. Alleen Madrid en Rome groeien met een vergelijkbaar percentage.

De hotelsector profiteert van deze sterke groei. Door het aantal hotelbedden te relateren aan de omvang van de bevolking, ontstaat een indicator voor de intensiteit van het toerisme (figuur). In Amsterdam staan er per honderd inwoners bijna acht bedden beschikbaar voor toeristen. Ten opzichte van andere toeristische steden is deze indicator voor Amsterdam sterk gegroeid. In absolute zin benadert de hoofdstad qua hotelintensiteit het niveau van Florence en Lissabon. Opvallend is dat de hotelintensiteit in Barcelona – de stad die model staat voor de Europese renaissance in het toerisme – aanmerkelijk lager is.

Meer toerisme levert banen en extra inkomen op, maar veroorzaakt ook drukte en overlast. De toerismesector beslaat met 61.000 banen ongeveer tien procent van de hoofdstedelijk arbeidsmarkt. Qua toegevoegde waarde draagt de sector met 2,7 miljard euro ongeveer vier procent bij aan het bruto binnenlands product in de hoofdstad. Daar staat tegenover dat bewoners in de drukste gebieden, zoals het Wallengebied, te maken hebben met meer criminaliteit, vervuiling en overlast van horeca. Bewoners geven daarom in recente jaren een lager cijfer voor de leefbaarheid in hun buurt. ■ **BERT TIEBEN** (SEO ECONOMISCH ONDERZOEK)

Hotelbedden per honderd inwoners

Herstel van vertrouwen leidt tot meer geboorten

ECONOMIE & SAMENLEVING

Het gemiddeld aantal kinderen per vrouw is in de loop van de tijd sterk afgenomen. Niet alleen kregen vrouwen minder kinderen, maar zij werden ook op latere leeftijd zwanger. Het gemiddeld aantal geboorten per Nederlandse vrouw daalde van 4,5 in 1900 naar circa 1,7, een niveau waarop het zich nu al geruime tijd bevindt (figuur). Daarmee ligt het aantal geboorten onder het theoretische niveau van circa 2,1 kinderen per vrouw, dat het minimum is waarop de bevolking zichzelf op den duur kan vervangen.

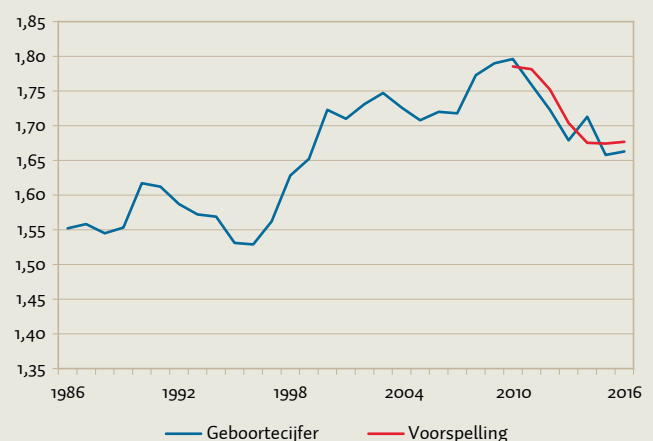
Naast de geschetste langetermijntendensen kunnen ook zaken als vertrouwen in de economie van invloed zijn. Uit onderzoek van De Nederlandsche Bank blijkt dat op korte termijn veranderingen in de geboortecijfers samenhangen met de verwachtingen die mensen ten aanzien van de conjunctuur hebben. Een Granger-causaliteitstoets, gebaseerd op de periode 1987–2016, suggereert dat een hoger consumentenvertrouwen tot een hoger geboortecijfer per vrouw leidt.

Een tweede interessante bevinding is dat wanneer mensen een positief beeld hebben van hun eigen financiële situatie, ze eerder aan kinderen zullen beginnen; ze blijken daarbij vooral *forward-looking* te zijn. Dit kan worden opgemaakt uit een regressie-analyse, waarbij de mutatie in het geboortecijfer in een gegeven jaar t wordt verklaard uit de beoordeling in jaar $t-1$ van het algemene economisch klimaat en van de eigen financiële situatie, twaalf maanden terugblikkend en twaalf maanden vooruit. De rol van de eigen financiële situatie over een jaar blijkt zeer significant en is in omvang drie à vier keer zo groot als het oordeel over de algemene economische situatie twaalf maanden vooruit.

Tijdens de financiële crisis bereikte het geboortecijfer zijn hoogste niveau sinds lange tijd. Uit de figuur blijkt dat de daling nadien ex ante heel redelijk kon worden voorspeld op basis van vertrouwen in de eigen financiële situatie. Met het herstel van vertrouwen zal op enig moment dus ook het geboortecijfer weer de weg omhoog kunnen vinden.

■ **AD STOKMAN** (DNB)

Gemiddeld aantal geboorten per Nederlandse vrouw

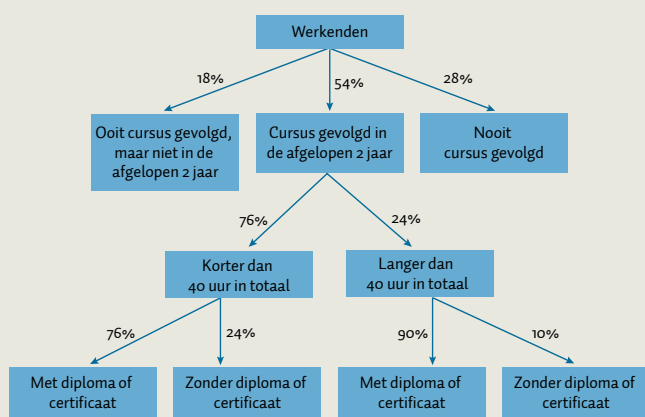

Helpt van de werkenden laat zich bij-, om- of opscholen

ARBEIDSMARKT

De overheid en de sociale partners vinden het belangrijk om een goed beleid voor levenslang leren te ontwikkelen dat onze kenniseconomie een impuls geeft. Echter, van alle werkenden in 2017 heeft 28 procent sinds het betreden van de arbeidsmarkt nog nooit een cursus gevolgd (figuur). Dat zijn lang niet alleen jonge gediplomeerden die net de arbeidsmarkt zijn ingestroomd, want 64 procent van deze groep is 35 jaar of ouder.

Cursussen van werkenden tussen 16 en 67 jaar

Bron: ROA Levenslang Leren Enquête, 2017

Van de werkenden heeft 54 procent in de afgelopen twee jaar een of meerdere cursussen gevolgd. Dat deden zij voornamelijk omdat de cursus door de werkgever verplicht was, of omdat ze loopbaandoelen wilden realiseren.

In beleidsdiscussies speelt de vraag in welke mate cursussen bedoeld zijn voor bij-, om- danwel opscholing. Informatie over de duur van de cursus – een doorsneecursus bedraagt 21 uur – en het wel of niet afsluiten daarvan met een diploma of certificaat kan hier licht op werpen. Driekwart van de werkenden die een cursus volgde laat zich bijscholen, als we ervan uitgaan dat hiervan sprake is bij een korte cursus van minder dan veertig uur. Wat rest is een kwart van de werkenden die in de afgelopen twee jaar een cursus heeft gevolgd van veertig uur of meer. Zij ontvangen vaker een diploma of certificaat en bij hen zal er eerder sprake zijn van om- en opscholing. Het volgen van een volledige opleiding komt trouwens zelden voor onder werkenden: slechts 2,6 procent van de werkende 35-plussers doet dit momenteel.

Bij veranderingen in de vraag naar vaardigheden lopen vooral werkenden die nooit een cursus hebben gevolgd risico's als het gaat om hun brede inzetbaarheid, en zij zijn hier dan ook het meest pessimistisch over: 47 procent acht het niet waarschijnlijk dat ze een baan van vergelijkbaar niveau zouden vinden, als ze daar nu naar op zoek zouden gaan. Onder werkenden die in de afgelopen twee jaar een cursus hebben gevolgd, is dat slechts 36 procent, waarbij het niet uitmaakt of zij een korte of lange cursus volgden.

• **DIDIER FOUARGE** (ROA)

Lastenverzwaring klimaatbeleid denivelleert, nu en later

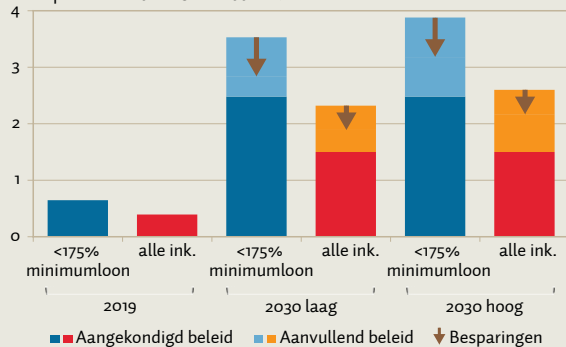
ENERGIE & MILIEU

Als gevolg van bestaand beleid en aangekondigd klimaatbeleid in het regeerakkoord zullen huishoudens meer aan energie gaan uitgeven. De stijging van energielasten is scheef verdeeld over verschillende inkomenscategorieën, maar dat is niet zichtbaar in de standaard koopkrachtpresentatie van het Centraal Planbureau, omdat energielasten onderdeel zijn van het algemene inflatiecijfer.

Op basis van huishoudensgegevens laat een aanvullende analyse zien dat

Mediane inkomensverliezen door klimaat- en energiebeleid ten opzichte van 2018

In procenten van besteedbaar inkomen

Bron: Koot, P., R. Schulenberg en J.C. Bollen (2018) Verkenning inkomenseffecten van energie- en klimaatbeleid. CPB Achtergronddocument, 22 maart.

klimaatbeleid in de vorm van lastenverzwaringen nu al denivellerend uitwerkt (figuur). Dat komt doordat het aandeel van het inkomen dat huishoudens aan energie besteden (de energiequote) voor lage inkomens een factor drie hoger ligt dan voor hoge inkomens.

Zonder compenserend beleid zal het denivellerend effect van de stijgende energielasten in de toekomst sterker worden. Hier zijn effecten van lastenverzwaring verkend tot aan 2030 via twee scenario's. Een scenario 'hoog' als een benadering van een kostenefficiënt scenario om aan 49 procent emissiereductie te voldoen. En een goedkoper scenario 'laag', waarbij de kosten lager uitvallen door gunstigere technologische ontwikkelingen en efficiëntere besteding van Subsidie Duurzame Energie (SDE+).

In beide scenario's worden de inkomensverliezen een veelvoud van die in 2019. In het scenario 'hoog' kunnen voor lage-inkomensgroepen de verliezen oplopen tot 3,9 procent van het besteedbaar inkomen: 2,5 procent door aangekondigd beleid en 1,4 procent door aanvullend beleid vanwege het voornemen emissies te reduceren. Tentatief schatten we in dat energiebesparingen dit – ook voor de lage-inkomensgroepen – met 0,7 procentpunt verlagen als we aannemen dat energiebesparingsgedrag homogeen verdeeld is over inkomensgroepen.

Op dezelfde manier kunnen we constateren dat aan de onderkant de verliezen in het 'lage' scenario kunnen oplopen tot 3,5 procent zonder energiebesparingen en tot 2,8 procent met energiebesparingen. Deze verkennende analyse laat dus zien dat er potentieel aanzienlijke extra denivellerende inkomenseffecten kunnen ontstaan door het klimaatakkoord als er geen compenserend beleid gevoerd gaat worden. • **JOHANNES BOLLEN** (CPB)

Veganistisch als norm

De Erasmus School of Economics (ESE) maakt van veganistisch lunchen de norm tijdens facultaire seminars. Aanleiding voor een gesprek met initiatiefnemer Jan Stoop.

Hoe kwam je op het idee?

We zeggen als faculteit milieu heel belangrijk te vinden, maar bij de seminars was de standaard altijd zuivel en vlees. Ik heb een keer uitgerekend wat de milieuschade was van zo'n lunch. Ten opzichte van een plantaardige lunch bleek de schade flink groter: de lunch met vlees en zuivel kost bijna tachtig badkuipen met water en bijna veertien kilo koolstofdioxide méér dan een plantaardige lunch. Vaak wordt er tijdens een lunch ook nog te veel besteld, de verspilling aan vlees en zuivel is dan extra zonde. Juist omdat de lunch vanuit de faculteit als cadeautje voor de werknemers wordt geregeld, vond ik dat niet kloppen.

Als gedragseconoom ligt het dan voor de hand iets met nudging te doen. Door de standaardoptie te veranderen hebben mensen nog steeds volledige keuzevrijheid, maar worden gestimuleerd tot duurzaam gedrag. Voor studenten is dit een mooi voorbeeld. Bovendien vind ik het mijn verantwoordelijkheid als econoom om bewustwording te creëren. Voor mij ligt deze optie voor de hand, maar niet voor iedereen is zij vanzelfsprekend.

Hoe heb je de faculteit overtuigd?

Ik heb gepeild onder vijftien collega's. Dertien bleken het idee te steunen – veel meer dan ik vooraf had gedacht. Vervolgens ben ik naar de decaan gestapt. Naast het milieuarargument bleek hij ook gevoelig te zijn voor het argument dat een *vegan lunch* inclusiever is. Een lunch met melk en ham sluit mensen buiten, bijvoorbeeld als zij uit religieuze overwegingen of om medische redenen geen dierlijke producten eten. We willen dat iedereen welkom is op onze universiteit. Een vegan lunch helpt hierbij.

JAN STOOP

Universitair hoofddocent aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam

Hoe bevalt het?

We zijn nog bezig met de implementatie, maar ik verwacht dat het binnen nu en twee weken rond is. Wel bied ik tijdens de seminars die ik zelf organiseer al anderhalf jaar een volledig plantaardige lunch aan. De presentatie wordt altijd mooi gedaan door de cateraar, met een explosie van kleur. Deze lunches vallen altijd goed in de smaak.

Er zijn altijd wel mensen sceptisch; men is bijvoorbeeld bang dat de keuzevrijheid wordt ingeperkt. Dat is hier echter niet het geval: het gaat om een 'default switch': de standaard was altijd zuivel en vlees en veganistisch op aanvraag, nu is dat andersom. Dus de keuzevrijheid is er nog. De reacties zijn overwegend positief.

Wordt de kantine ook veganistisch?

Nee, hier was wat verwarring over, maar het gaat nu alleen om de door de faculteit verstrekte lunches. Ik kan me wel voorstellen dat dit een volgende stap is. De nieuwe generatie studenten vindt dit erg belangrijk. Ook heb ik goede hoop dat andere faculteiten dit idee overnemen. De universiteit kan een voorbeeldfunctie vervullen door te laten zien dat het makkelijk te implementeren valt.

Je initiatief kreeg veel media-aandacht.

De media-aandacht helpt enorm om anderen te inspireren. Het laat aan beleidsmakers de kracht en eenvoud van het plan zien; hoe makkelijk een duurzame lunch te implementeren is. Ook vind ik het mooi dat de universiteit een voorbeeldfunctie vervult. Maar we zijn ook bezig om de mogelijkheden voor een experiment te bekijken. Goed onderzoek is lastig als mensen zich bewust zijn van de verandering. Wat dat betreft is de media-aandacht een nadeel.

SOBANA SHEIKH RASHID

Redactiemedewerker

Colofon

Economisch Statistische Berichten (ESB) signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie. Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel.

Redactie

Hoofdredacteur: Jasper Lukkezen
Eindredacteur: Robert Kleinknecht
Redacteur: Ruben van Oosten,
Paul Metzmakers

Redactiemedewerkers: Richard Hitzemann,
Sobana Sheikh Rashid
Tekstredactie: De Twee Hanen v.o.f.
Vormgeving: Jacques van Schie
Uitgever: Li'ao Wang

Commissie van redactie

H.G. van Dissel (voorzitter), P.H.B.F. Franses,
E. de Jong, H.J. de Jong, A.C. Meijdam,
J. Plantenga, P. Vergauwen en W.F.C. Verschoor

Rechten

ESB is een uitgave van FD Mediagroep.
De Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde is houder van de merknaam ESB.
Foto's: iStock / Lekkyjustdoit, _human,
Redlinevector, ilyast, BackyardProduction,

verve231, bukharova, AleksandarNakic, DuxX,
Merlas, Hollandse Hoogte / Harold Versteeg.
Strip Van Zanten: Roger Klaassen.

Publiceren

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij vindt u op www.esb.nu/service/publiceren.

Abonneren

U kunt een abonnement direct online afsluiten. Ga hiervoor naar www.esb.nu/service/abonneren.

Adverteren

Neem contact op met Jeannette van Zeijst, 020 592 86 35, jeannette.van.zeijst@fdmediagroep.nl.

Contact

Telefoon redactie: 020 592 87 77
Email redactie: redactie@esb.nu
Telefoon klantenservice: 0800 333 33 34
Email klantenservice: klantenservice@esb.nu
Postadres: Postbus 216, 1000 AE Amsterdam
Bezoekadres: Prins Bernhardplein 173,
1097 BL Amsterdam
Webadres: www.esb.nu
ISSN: 0013-0583

Verschijningsdata ESB:
11 mei, 7 jun., 5 jul., 9 aug.,
13 sep., 11 okt., 15 nov., 20 dec.

Fair Trade Authority
Curaçao

De Fair Trade Authority Curaçao (FTAC) is de onafhankelijke mededingingsautoriteit van Curaçao. De FTAC staat voor vrije en onvervalste concurrentie. Dit houdt in dat de concurrentie tussen bedrijven niet wordt verhinderd, beperkt of vervalst en dat nieuwe bedrijven zonder onnodige belemmeringen de markt kunnen betreden. Daarnaast adviseert de FTAC de overheid over wet- en regelgeving die van invloed is op de concurrentie. Voor nadere informatie zie www.ftac.cw

Wegens het aanstaande vertrek van de gedetacheerde directeur en omwille van een goede overgang en overdracht van kennis en ervaring betreffende de functie, zoekt het bestuur van de FTAC per 1 september 2018 een:

Directeur FTAC m/v

De juiste kandidaat voor deze uitdagende functie heeft een goed gevoel voor bestuurlijke verhoudingen en kan zich complexe mededingingszaken snel eigen maken. Daarnaast is de kandidaat bereid om zich extra in te spannen indien de situatie daarom vraagt.

De directeur geeft leiding aan een team van zeven professionals. De directeur vormt samen met de medewerkers het bureau dat het bestuur van de FTAC ondersteunt. Het bureau voert onderzoeken uit, bereidt beschikkingen voor, stelt adviezen op en voert gerechtelijke procedures. De directeur legt verantwoording af aan het bestuur van de FTAC.

De kandidaat die we zoeken:

- is een academisch jurist of econoom met grondige kennis van het (Europese) mededingingsrecht en de toepassing daarvan in de praktijk;
- heeft adequate kennis van het functioneren van mededingingsautoriteiten;
- heeft aantoonbare leidinggevende capaciteiten;
- inspireert, verbindt en is resultaatgericht;
- is omgevings-, bestuurlijk en politiek sensitief;
- staat midden in de samenleving, bouwt snel bestuurlijke netwerken op, maar is ook in staat afstand te houden waar nodig;
- heeft aantoonbare affiniteit met Curaçao en haar cultuur;
- beheerst het Nederlands en Engels, Papiaments is een pré.

De arbeidsvoorwaarden zijn afgestemd op de overheid. Afhankelijk van de ervaring vindt inschaling plaats in schaal 13 van de FTAC.

Solliciteer door uw motivatie en cv te sturen naar de Fair Trade Authority Curaçao, gericht aan dhr. drs. A.G. Romero, Voorzitter van de FTAC, CC mevr. R.R. Keijzers, Manager Bedrijfsvoering, via de emailadressen alberto.romero@ftac.cw, CC reina.keijzers@ftac.cw. De sluitingsdatum is 25 mei 2018.

De selectieprocedure kent behalve sollicitatiegesprekken ook een assessment en een integriteitsonderzoek. Uw sollicitatie wordt vertrouwelijk behandeld. Voor meer informatie over de functie kunt u contact opnemen met dhr. drs. A.G. Romero via telefoonnummer +5999 461 0067 of via bovenstaand e-mailadres.

